

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 24 * φθινόπωρο 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λεύκιος Ζαφειρίου, Νέα στοιχεία για τον Ανδρέα Κάλβο [3] ~ Θεοδόσης Πυλαρινός, Από την αλληλογραφία Λασκαράτου-Χάνσεν [6] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Νεότερα στοιχεία για το πρόσωπο και το έργο του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη (1829-1897) [9]. Το λογοτεχνικό περιοδικό *Μέλισσα* (Λευκωσία 1919) [27] ~ Γεωργία Πυργά, Εθνικοί πόθοι στην πεζογραφία του όψιμου 19^{ου} αιώνα: Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης και Γεώργιος Σ. Φραγκούδης [13] ~ Στυλιανός Ηρακλέους, Τουρκισμοί στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη [17] ~ Κυριάκος Ιωάννου, Για εκδοτικά ζητήματα στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη [21] ~ Κ.Γ. Γιαγκουλλής, Η ιστορία του θησαυρού του Αιγύπτιου βασιλιά Ραμφίνιτου σε κυπριακό παραμύθι [25] ~ Κωστής Κοκκινόφτας, Αθησαύριστες μαρτυρίες για τη διαμονή του Συκουτρή στην Κύπρο [32] ~ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Μικρά λορεντζακικά στο περιθώριο μιας αλληλογραφίας [36] ~ Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος, «Παιδαγωγοί της λευτεριάς». Η ηθική των ηρώων του Γιάννη Σκαρίμπα υπό το πρίσμα της νιτσεϊκής φιλοσοφίας [38] ~ Δημήτρης Κόκορης, Για το «νεωτερικός-ή-ό» ως προς την ποίηση και τους ποιητές [41] ~ Αλέξης Ζήρας, Από την «καύχη» στην «καύχα». Μετασχηματισμοί εννοιών και μετωνυμίες μιας λέξης [44] ~ Μαρία Χατζηπολυκάρπου, Η Penelope Tremayne για την Κύπρο του 1956 [50] ~ Χρίστος Δάλκος, Κρυπτομνησία (;) [53] ~ Σάββας Παύλου, Το παιγνίδι με τα «ασεμνοφανή» [55] ~ Ηλίας Πετρίδης, «Μεσαιωνικό μοναστήρι» και «Γάτες τ' Άι Νικόλα» [57] ~ Αντώνης Κ. Ηλιάκης, Ένα δίλημμα [59]. Εσπερινός [60]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 24 * φθινόπωρο 2008

Εκδίδεται από συντακτική επιτροπή ~ Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537, 1678 Λευκωσία (τηλ. 22892375, 22338827, e-mail: gprel@ucy.ac.cy, τηλεμοιότυπο: 22338827, 22751383)

Επιμέλεια κειμένων: Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία (τηλ. 22316667) ~ Λ. Παπαλεοντίου ~ Κ. Ιωάννου

Ετοιμασία ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυριδής, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974, e-mail: stavride@logosnet.cy.net)

§

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία (τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος.

Κείμενα με προσωπικές αιχμές είναι καλά να αποφεύγονται: το περιοδικό διατηρεί το δικαίωμα να ενημερώνει τα πρόσωπα που θίγονται ή κρίνονται για δημοσιεύματά τους, έτσι ώστε να τους δίνεται η δυνατότητα να απαντούν στο ίδιο τεύχος, εφόσον η απάντησή τους έχει φιλολογικό ενδιαφέρον.

Ευχαρίστως δεχόμαστε συμπληρώματα για τη Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας, που θα καταχωρίζονται απευθείας στην ηλεκτρονική της μορφή μόλις πάρει τη θέση της στο διαδίκτυο.

Τα Μικροφιλολογικά διατίθενται στα παρακάτω βιβλιοπωλεία: ~ Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο ΜΑΜ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 19, 1015, τηλ. 22753536 ~ Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Σόλωνος 60, 106 72, τηλ. 210 3615 077. Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο, Θεμιστοκλέους 37, 10677, τηλ. 210 3802644 ~ Θεσσαλονίκη: Βιβλιοπωλείο Ιανός, Αριστοτέλους 7, 546 24, τηλ. 2310 277004 ~ Πάτρα: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο, Κανακάρη 147, 262 21, τηλ. 2610 277342.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: **ISSN 1450-0132**

Τιμή τεύχους: **3 €** Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): **5 €**

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Νέα στοιχεία για τον Ανδρέα Κάλβου

Το Μουσείο Μπενάκη ανέλαβε πρόσφατα να υλοποιήσει την έκδοση του συνολικού έργου του Ανδρέα Κάλβου. Υπό την εποπτεία επιστημονικής επιτροπής, ετοιμάζεται από ομάδα μελετητών η έκδοση αυτή, στην οποία θα περιλαμβάνεται και βιογραφία του ποιητή. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής έχουν έρθει στο φως άγνωστα βιβλιογραφικά και βιογραφικά στοιχεία, που καλύπτουν την περίοδο 1818-1830.

Ι. Τέσσερα από τα συνολικά είκοσι νέα λήμματα που έχουν εντοπιστεί προέρχονται από έντυπα των ΗΠΑ:

1. *The United States Review and Literary Gazette*, Boston - New York, Vol. II, No I (1 April 1827), p. 75.
2. *The American Quarterly Review*, Philadelphia, Vol. I (March-June 1827), p. 561. [“The French owe their first collection of the Romaic or modern Greek poetry to M. Fauriel, and M. Stanislas Julien has translated into prose the Διονυσον Σαλωμον Ζακυνθιον υμνος εις την ελευθεριαν. This dithyrambic is composed of one hundred and fifty-eight stanzas, with alternate rhymes, masculine and feminine. He has also translated the patriotic Lyre of Greece, a Romaic ode of Kalvos de Zante, which is equal poetic merit to the well-known warlike ode translated by Lord Byron”].
3. *American Journal of Education*, Boston, Vol. III, No. X (October 1828) 623-624.
4. *The Christian Journal and Literary Register*, New York (January 1828), p. 26.

Αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι το κείμενο του Κάλβου για τα Επτάνησα, το οποίο είχε δημοσιευθεί με τον τίτλο «Iles Ionennes, Corfu. Climat-Population-Instruction publique-Université, Lycée, Bibliothèque, jardin botanique-école de dessin et de sculpture» στο παρισινό περιοδικό *Revue Encyclopedique* 34 (Απρίλιος 1827) σσ. 260-265, αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο στα αγγλικά στο περιοδικό του Λονδίνου *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies* στο τεύχος Ιουλίου-Δεκεμβρίου 1827, σσ. 47-54, και από το οποίο αποσπάσματα αναδημοσιεύονται το 1828 σε δύο περιοδικά στις ΗΠΑ, στο *American Journal of Education* και στο *The Christian Journal and Literary Register*. Επίσης, τα Λυρικά του Κάλβου αναγγέλλονται στο περιοδικό *The United States Review and Literary Gazette* στο τεύχος Απριλίου-Οκτωβρίου 1827, σ. 75: «*Modern Greek Poetry*. M. Kalvos, of Zante, has published an additoul volume of Greek Odes, which have since been translated into French. They are full of generous and patriotic sentiments, clothed in very melodious versification. The names of Canaris, Botzaris, and Byron, are those, to the consecration of which he principally devotes the labors of his muse. The work has been translated into French prose».

Επίσης, αναφορές στον Κάλβου έχουν εντοπιστεί και στα παρακάτω έντυπα:

1. *La France Littéraire ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en*

français, plus particulièrement pendant les XVIIIe et XIXe siècles..., Paris 1830, p. 283.

[KALVOS, de Zante. *Lyre* (la) patriotique de la Grèce, odes traduites du grec modern, par Stanislas JULIEN. Paris, Peytieux, 1824, in-18.

– Odes nouvelles de KALVOS, suivies d'un Choix de poésies de CHRESTOPOULO, trad. par l'auteur des "Helléniennes", P. de C. (J. PAUTHIER) (avec le texte en regard). Paris, J. Renouard, 1826, in-18, 4 fr.]

2. *The Eclectic Review*, London, July-December 1823, p. 362-370. [Σχετικά με τη θεολογική διαμάχη Nolan-Falconer και τη μετάφραση από τον Κάλβο του αποσπάσματος του Ευσέβιου].

3. *The Edinburg Annual Register for 1819*, Edinburgh 1823, p. 501 [“A Polyglott Grammar, in which the Genius of the principal ancient and modern Languages is explained upon a new principle. By the Rev. F. Nolan. The modern Greek will be supplied by M. Calbo”].

II. Σε βιογραφικό λεξικό για σημαντικούς ανθρώπους «όλων των εθνών» του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, «που ξεχώρισαν με τα έργα τους, τις πράξεις τους, το ταλέντο τους ή τα εγκλήματά τους», και τυπώθηκε σε τρίτη έκδοση στο Βέλγιο το 1829, περιέχεται λήμμα για τον Ανδρέα Κάλβο, το οποίο αναδημοσιεύεται εδώ στο πρωτότυπο και μεταφρασμένο στα ελληνικά.¹

KALVOS (N.), de Zante, poète grec, auteur d'un recueil de chants publié en 1824, et traduit par M. Jullien de Paris. M. Kalvos chante en beaux vers les combats et les malheurs de sa patrie depuis qu'elle a relevé la tête et appelé ses fils à la liberté. Cette poésie est belle, mais ce n'est pas encore la poésie antique. C'est bien l'imagination grecque, fraîche, pure, mais moins vive et prenant un bien moins libre essor. Quand on lit ce qu'ont fait en littérature les grecs modernes, l'on songe involontairement aux oeuvres de leur pères, et, voyant presque tarie, sur ce sol glorieux, la source des beautés poétiques, l'âme est attristée d'un tel changement. Consolez-vous pourtant, amis des arts et de l'harmonie, cet affaiblissement ne doit pas être éternel, il cessera avec les causes qui l'ont produit et fait durer jusqu'à nos jours. Il est encore vrai de dire aujourd'hui: «l'homme grec, c'est à dire le plus heureusement doué à tout égards.» Il vit sous ce beau ciel

ΚΑΛΒΟΣ (Ν.), από τη Ζάκυνθο, Έλληνας ποιητής, συγγραφέας συλλογής ωδών που δημοσιεύτηκαν το 1824 και μεταφράστηκαν από τον κ. Ζυλιέν εκ Παρισίων. Ο κ. Κάλβος υμνεί σε ωραίους στίχους τους αγώνες και τις συμφορές της πατρίδας του, από τη στιγμή που αυτή σήκωσε το κεφάλι και κάλεσε τα τέκνα της προς την ελευθερία. Η ποίηση αυτή είναι μεν ωραία, ωστόσο δεν φθάνει ακόμη στο ύψος της αρχαίας ποίησης. Πρόκειται βεβαίως για φαντασία ελληνική, ολόδροση, αγνή, μα λιγότερο ζωντανή, χωρίς να καταφέρνει να απογειωθεί τόσο αβίαστα. Όταν διαβάζει κανείς τα λογοτεχνικά έργα των σύγχρονων Ελλήνων, άθελά του ανακαλεί τα έργα των προγόνων τους και, βλέποντας την πηγή της ποιητικής ομορφιάς, να έχει σχεδόν στερέψει σε τούτη την ένδοξη γη, η ψυχή του θλίβεται από μια τέτοια αλλαγή. Παρηγορηθείτε, όμως, ερασιτέες των τεχνών και της αρμονίας, αυτή η αδυναμία δεν πρόκειται να είναι αιώνια, θα τερματιστεί μαζί με τις αιτίες που την προκάλεσαν και που την συντηρούν μέχρι τις μέρες μας. Ακόμη και σήμερα ισχύει η ρήση ότι «Έλληνας σημαίνει ο πλέον καλότυχα προικισμένος άνθρωπος από κάθε άποψη». Αυτός ζει κάτω απ' αυτόν τον όμορφο

chéri des poètes dont il échauffa le génie, il habite ces lieux inspirateurs, il voit cette riche nature qui remplit l'âme de poésie et de pensers sublimes. Mais, vous le savez, l'esclavage a étendu pendant de longs siècles son sceptre de fer sur ces belles contrées, et l'esclavage avilit tout. Aujourd'hui le grec secoue ses chaînes; il sera libre demain, et avec la liberté son génie retrempé dans les combats s'en va reprendre son audace, sa vigueur, sa fécondité premières. Qu'il retourne seulement à la langue de ses aïeux dont si peu de choses le sépare; qu'il bannisse cette foule de termes barbares empruntés à l'idiome de ses tyrans; qu'il reprenne la liberté, l'originalité des tourmures antiques, si préférable à la régularité froide et compassée de nos jargons modernes; et le grec peut encore un jour, digne des souvenirs qu'il rappelle, tenir dans ses mains le sceptre des arts.

ουρανό, τον λατρεμένο από τους ποιητές καθώς τους διεγείρει το πνεύμα, κατοικεί σε αυτούς τους τόπους που προσφέρουν απλόχερα την έμπνευση, θωρεί τούτη την πλούσια φύση που πλημμυρίζει την ψυχή με ποίηση και θεσπέσιους λογισμούς. Όμως, όπως ξέρετε, η σκλαβιά κράτησε το σιδερένιο σκήπτρο της για αιώνες ατέλειωτους πάνω απ' αυτούς τους όμορφους τόπους, κι η σκλαβιά τα ταπεινώνει όλα. Σήμερα ο Έλληνας αποτινάξει τις αλυσίδες του. Αύριο θα είναι ελεύθερος και με την ελευθερία ο νους του, ενδυναμωμένος ήδη από τις μάχες, θα ανακτήσει την αλλοτινή τόλμη, το σφρίγος και την ευφορία του. Ας επιστρέψει μονάχα στη γλώσσα των προγόνων του απ' τους οποίους ελάχιστα τον χωρίζουν. Ας εξοβελίσει τούτο το πλήθος των βάρβαρων λέξεων, που δανείστηκε απ' το ιδίωμα των τυράννων του. Ας ξαναβρεί την ελευθερία, την πρωτοτυπία των αρχαίων τρόπων, που είναι τόσο καλύτερη από την ψυχρή και αυστηρή συμμετρία των σύγχρονων διαλέκτων μας. Έτσι θα μπορέσει μια μέρα ο Έλληνας να φανεί αντάξιος των ενθυμήσεων που ανακαλεί και να κρατήσει στα χέρια του το σκήπτρο των τεχνών.

III. Σε σχέδιο επιστολής (Αίγινα 22 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1829) του Ανδρέα Μουστοξύδη προς τον Ιωάννη Καποδίστρια στο Ναύπλιο, υπάρχει πληροφορία ότι ο ποιητής, αν και μισθοδοτείται από την κυβέρνηση του Ιονίου Κράτους, είναι έτοιμος, μαζί με άλλους λογίους, να «περάσει» στην Ελλάδα. Παρατίθεται το απόσπασμα στο πρωτότυπο και μεταφρασμένο στα ελληνικά:²

[...] Tipaldos, Asopios, Philitas, Calbos, seront toujours prêts je crois à passer en Grèce si on leur fait des conditions honorables, et d'une manière secrète pour ne pas les compromette vis-à-vis du Gouvernement aux gages duquel ils se trouvent maintenant [...].³ Πιστεύω πως ο Τυπάλδος ο Ασωπίος, ο Φιλητάς και ο Κάλβος είναι έτοιμοι να περάσουν στην Ελλάδα, αν τους δημιουργήσουμε τις συνθήκες που τους αξίζουν, και αν το κάνουμε με τρόπο που θα κρατηθεί μυστικός, για να μην τους φέρει αντιμέτωπους με την Κυβέρνηση από την οποία μισθοδοτούνται.

IV. Τέλος, η πληροφορία που ακολουθεί οφείλει πολλά στο βιβλίο του Mario Vitti *Πηγές για τη βιογραφία του Ανδρέα Κάλβου (Επιστολές 1813-1820)*: Γνωρίζουμε πια ότι η Susan Fortune Ridout, μαθήτριά του Κάλβου από το 1817 και την οποία θα ερωτευτεί αργότερα ο ποιητής, γεννήθηκε στις 5 Δεκεμβρίου 1793 στο Bristol και βαφτίστηκε στις 9 Οκτωβρίου 1795 στην εκκλησία St Mary le Port στην ίδια πόλη. Γονείς της: ο Charles και η Jane Ridout, οι οποίοι είχαν αποκτήσει οκτώ παιδιά, που γεννήθηκαν ή βαφτίστηκαν κατά την περίοδο 1786-1806.⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Galerie Historique des Contemporains, ou Nouvelle Biographie*, tome neuvième, Mons, chez le roux, libraire, 1829, 114 p. Πιο αναλυτικά ο τίτλος στα ελληνικά είναι: «Ιστορική Συλλογή Συγχρόνων ή Νέο Βιογραφικό Λεξικό, που περιέχει βιογραφίες ζώντων ή τεθνεώτων, όλων των εθνικοτήτων, που ξεχώρισαν κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα και κατά τις αρχές του 19^{ου}, με τα έργα τους, τις πράξεις τους, το ταλέντο τους, τις αρετές τους ή τα εγκλήματά τους», έκδοση τρίτη, εμπλουτισμένη με πορτρέτα, τόμος ένατος, Mons, Le Roux, 1829, σ. 114.
2. Ευχαριστώ την Κωνσταντίνα Ζάνου για την ευγενική της καλοσύνη να μου παραχωρήσει το κείμενο στο πρωτότυπο αλλά και σε δική της μετάφραση.
3. Αρχείο Μουστοξύδη, Ιερά Μητρόπολη Κέρκυρας, Δέσμη ΙΓ' / Υποφάκελος 7/ σελίδα 72. Σχέδιο επιστολής, 22 Νοεμβρίου/ 4 Δεκεμβρίου 1829.
4. Ευχαριστώ τον Μάκη Μύαρη, φοιτητή στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, που συνέβαλε ουσιαστικά στην ανεύρεση των στοιχείων για τη Susan Fortune Ridout.

Λεύκιος Ζαφειρίου

Από την αλληλογραφία Λασκαράτου - Χάνσεν

Η πολυσέλιδη αλληλογραφία Λασκαράτου - Χάνσεν εκδόθηκε το 2006 με σχόλια, εκτενέστατη εισαγωγή και επιμέλεια του γνωστού νεοελληνιστή Lars Nørgaard, συστηματικού μελετητή του λασκαράτειου έργου, ως 3^{ος} τόμος της β' περιόδου των *Κερκυραϊκών Χρονικών*. Στη σ. 346, στο παράρτημα του εν λόγω τόμου, δημοσιεύτηκε ένα «Σχέδιο γράμματος του Θ. Χάνσεν προς τον Α. Λασκαράτο», με αύξοντα αριθμό 14', σχέδιο χρήσιμο για το ιστορικό της έκδοσης του βιβλίου του Χάνσεν *Graeske Forhold*, που αποδόθηκε στην ελληνική ως *Ελληνική πραγματικότητα*, έργου βασισμένου και σε σημειώσεις του Α. Λασκαράτου. Για το σημαντικό αυτό κείμενο, με το οποίο έγινε γνωστή η περίπτωση Λασκαράτου στη Δανία και που ο συγγραφέας του αναλύει τα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα της Ελλάδας, έχουν γραφεί πολλά από τον Δανό μελετητή (βλ. *ό.π.*, σ. 40, 49, 59, 65, 67-68, ιδίως 81-82, 85, όπου η μνεία περί των εσόδων από τις πωλήσεις στη Δανία, που θα διετίθεντο για την ενίσχυση της κατατρυχόμενης οικογένειας Λασκαράτου, 99, 176, 188, 211, όπου ο λόγος για τον 2^ο τόμο του έργου, 215, 356, για τον 3^ο, μη εκδοθέντα τόμο).¹ Επίσης, η αλληλογραφία των δύο ανδρών την εποχή εκείνη είναι πολύ διαφωτιστική και καθαυτήν για την περίπτωση που εξετάζουμε (βλ. *ό.π.*, σ. 177 κ.εξ., ιδίως την επιστολή Λασκαράτου από 26-6-1868, όπου γίνεται μνεία και για το εν λόγω βιβλίο. Για τον τρίτο τόμο του έργου αυτού, που ποτέ όμως δεν εκδόθηκε, βλ. *ό.π.*, σ. 65).

Το σημείωμα-αφιέρωση που δημοσιεύουμε στη συνέχεια αποτελεί την πλήρη και ολοκληρωμένη μορφή του προσχεδίου που δημοσιεύτηκε από το αρχείο Χάνσεν στα *Κερκυραϊκά Χρονικά*. Θεωρούμε ότι έχει την αξία του, διότι μας δίνει περισσότερα στοιχεία, διαφέρει δηλαδή σε ορισμένα σημεία από το δημοσιευθέν προσχέδιο, αν και ο κορμός είναι ίδιος με αυτό.

Αρχικά πρέπει να αναφερθεί ότι γράφτηκε διά χειρός Χάνσεν, ως ειδική αφιέρωση προς τον Λασκαράτο με την ευκαιρία της έκδοσης του

έργου, στον πρώτο τόμο της *Ελληνικής πραγματικότητας*, στη λευκή προ του Προλόγου του Δανού συγγραφέα σελίδα, την οποία και καλύπτει ολόκληρη. Αξίζει να προστεθεί ότι πέραν αυτού του αφιερωματικού σημειώματος υπάρχει και έντυπη αφιέρωση στα δανικά, στη σελίδα που σήμερα μπαίνει ο ψευδοτίτλος των βιβλίων, καθώς και μετάφρασή της από τον ίδιο τον Χάνσεν στα ιταλικά, τη γλώσσα που έγινε η όλη αλληλογραφία τους: «*morale Riformatore della greca Società*». Η απόδοση στα ελληνικά είναι: στον Λασκαράτο, «ηθικό αναμορφωτή της ελληνικής κοινωνίας». Αυτά ως προς το πρώτο τομίδιο. Το δεύτερο το έχει αφιερώσει στον γνωστό στην Ελλάδα ιεραπόστολο Ιωνά Κινγκ.

Εν συνεχεία, είναι σημαντικό ότι το αφιερωματικό σημείωμα του 1ου τόμου είναι κείμενο χρονολογημένο (*Κοπενάγη 15 Ιουνίου 1868*), που στάλθηκε τιμής ένεκεν στον εμπνευστή και «ηθικό αυτουργό» του, ενώ το προσχέδιο είναι αχρονολόγητο, η δε ένδειξη [1868] αποτελεί προσθήκη του εκδότη της αλληλογραφίας. Ο τόμος αυτός, συσταχωμένος με τον δεύτερο, έκδοση του 1869, βρίσκεται σήμερα στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη του Αργοστολίου.²

Με το κείμενο αυτό ουσιαστικά διαφωτίζεται και επιβεβαιώνεται η εικασία του Lars Nørgaard ότι «το γράμμα πρέπει να έχει συνοδεύσει τον πρώτο τόμο της *Ελληνικής πραγματικότητας*, που βγήκε το 1868» (ό.π., σ. 346), εφόσον γνωρίζουμε πλέον επακριβώς την ημερομηνία αποστολής, όχι ως επιστολής, αλλά ως επιστολικής αφιέρωσης. Η μόνη διαφορά είναι ότι δεν επρόκειτο για γράμμα –που ήταν λογικό να εικάσει ο εκδότης– αλλά για επιστολική αφιέρωση.

Ως προς τα επιμέρους (πέραν των ολίγων ορθογραφικών ή αναγνωστικών μικροδιαφορών, άνευ αξίας καθαυτές) έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής σημαντικά για την ιστορία του βιβλίου, όπως προκύπτουν από τις διαφορές ή προσθήκες του αφιερωματικού σημειώματος: 1) Ο Χάνσεν προσθέτει τη φράση «ως προς τα περισσότερα» μπροστά από τις λέξεις «το ειδικό σου πόνημα», σημαντική, διότι λανθάνει ο ίδιος ο Λασκαράτος στο δανικό κείμενο, το δε περιεχόμενό του μεταφραζόμενο απηχεί σε ένα ποσοστό τις σκέψεις του και προσθέτει στις γνώσεις μας περί των ιδεών και των θέσεών του. 2) Αντί «τα έκαμες» το πρωτότυπο του Χάνσεν έχει «τα έκαμας», με κατάληξη δηλαδή αορίστου πρώτου της αττικής διαλέκτου. 3) Το σχέδιο αναφέρει «τα περισσότερα, εγώ μόνον μετέφρασα», ενώ το επίθετο «περισσότερα» λείπει από την αφιέρωση, καθώς και το ακόλουθο «αφ' ου». 4) Αντί «Ετύποσα εδώ» το σχέδιο αναφέρει «Εδημοσίεψα». 5) Λείπει από την αφιέρωση η φράση «εις εκείνο το χειρόγραφο που μου έδωσας δι' εμένα» μπροστά από τις λέξεις «αφ' ου η ζωή σου [...]». Αντίθετα, η αφιέρωση εκτός από τη λέξη «αλήθειαν» έχει τη φράση «διά το πνεύμα και την αλήθειαν», όπου η λέξη πνεύμα θεωρούμε ότι έχει θεολογική χροιά. Μάλιστα, η φράση «μαρτυρείς διά το πνεύμα και την αλήθειαν» έχει υπογραμμιστεί στην αφιέρωσή του από τον ίδιο τον Χάνσεν. 6) Πιο κάτω αντί «τους συλλογισμούς τους ειδικούς μου», στην αφιέρωση αναφέρεται «τας σκέψεις τας ειδικάς μου». Η συνέχεια δε στο σχέδιο έχει ως εξής: «περί του χαρακτήρος σου, περί του είδους του

πνεύματός σου, περί της τωρινής καταστάσεως των πραγμάτων των εδικών σου και των άλλων». 7) Πιο κάτω πάλι αλλάζει ολόκληρη φράση ως εξής: «και διά μέσον εσένα να βοηθούνε την καημένην πατρίδα σου». 8) Στη συνέχεια αντί «πατριώτας μου» του σχεδίου, στην αφιέρωση έχουμε «τους Δανούς». 9) Προστίθενται επίσης στην αφιέρωση ως κατακλείδα –πρόκειται για αξιόλογη διαφορά– οι φράσεις «Ο θεός μας φυλάξη όλους, Δανούς και Έλληνας· και μας μας βοηθήση ο κύριός μας Ιησούς Χριστός!», με την πρόσρρηση «Είμαι ο φίλος σου», την υπογραφή «Θεόδωρος Χάνσεν» και την προαναφερθείσα ημερομηνία.

Θεωρούμε ότι η *Ελληνική πραγματικότητα* έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον για το περιεχόμενό της, όχι μόνο διότι απηχεί σκέψεις του Λασκαράτου, αλλά γιατί αποτελεί χαρακτηριστική παρουσίαση της τότε πραγματικότητας της Ελλάδας και μία μετάφρασή της από τα δανικά στα ελληνικά θα αποδώσει διττά, και ως προς την καταγραφή από τον Χάνσεν της ελληνικής δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, και ως προς την κατάθεση των λασκαράτειων θέσεων, όπως προσλήφθηκαν από τον φίλο του ή όπως του δόθηκαν από τον Λασκαράτο. Μαρτυρίες για τον τρόπο αξιοποίησής τους υπάρχουν τόσο στο σχέδιο όσο και στην επιστολική αφιέρωση.

Φίλε κύριε Ανδρέα! Τούτο το πρώτον και ίσως το κεφάλαιον μέρος των σκέψεων και δημοσιεύων μου περί μας Ελλάδος είνε ως μας τα περισσότερα το εδικόσου πόνημα. Του λόγουσου τα έκαμας, εγώ μόνον μετάφρασα, δεν είχα να αλλάξω τίποτα, ομοφρονούντας με εσένα εις όλας σχεδόν τας σκέψεις σου περί μας ηθικής και μας θρησκείας, και θαυμάζοντας το θάρρος σου, όπου είχας να τας υπερασπίσης εναντίον των πολλών. Ετύποσα εδώ και περί του βίου σου όλα αυτά, που ήξευρα, που μου είχας διηγηθή και γράψη, αφ' ου η ζωή σου είνε η καλύτερα απόδειξις σου, ότι μαρτυρείς διά το πνεύμα και την αλήθειαν. Επρόσθεσα και τας σκέψεις τας εδικάς μου περί του χαρακτήρος σου και περί άλλων πραγμάτων' επαρεκάλεσα μας διαβαστάς, και ιδίως τας εταιρίας ονομασμένας των αποστολών να σε βοηθούνε· και διά μέσου των κόπων σου να βοηθούνε ολίγο τας ψυχάς των πατριωτών σου. Αφισα μας εις μας νοήμονας, να κρίνουνε αυτοί οι ίδιοι· μας κρίνουνε λοιπόν! έχω πεποιθήσιν, θα σε κάμει τουλάχιστον το βιβλίμου πολλούς φίλους ανάμεσα μας Δανούς. Ο θεός μας φυλάξη όλους, Δανούς και Έλληνας· και μας μας βοηθήση ο κυριός μας Ιησούς Χριστός!

Κοπενάγη 15 Ιουνίου 1868

Είμαι ο φίλος σου
Θεόδωρος
Χάνσεν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μνεία στο θέμα του βιβλίου αυτού είχε κάνει και ο Αλέκος Παπαγεωργίου, πρωτοδημοσιεύοντας ορισμένα γράμματα από την αλληλογραφία Λασκαράτου - Χάνσεν στον Γ' τόμο των *Απάντων Ανδρέα Λασκαράτου* (Αθήνα 1959, εκδ. «Άτλας» Ο.Ε., σ. 542 κ.εξ.).

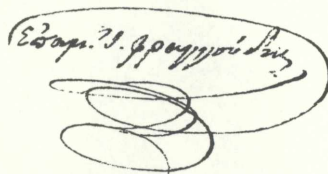
2. Ευχαριστώ τον κ. Ηλία Τουμασάτο και την κ. Εύη Λειβαδά που συντέλεσαν ο καθένας με τον τρόπο του στην ανάσυρση και δημοσίευση του κειμένου αυτού που περιέμενε υπομονετικά τη δημοσίευσή του, δύο περίπου χρόνια μετά την έκδοσή του τόμου των *Κερκυραϊκών Χρονικών*, τον οποίο είχα προλογίσει και επιμεληθεί εκδοτικά.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Νεότερα στοιχεία για το πρόσωπο και το έργο του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη (1829-1897)

Ι. Στα Δημόσια Αρχεία της Κέρκυρας έχει εντοπιστεί διαβατήριο του Επαμεινώνδα Φραγκούδη, γεγονός που μας επιτρέπει να γνωρίζουμε πια με ασφάλεια τη χρονολογία γέννησης του συγγραφέα.¹ Έως τώρα υπολογίζαμε ότι γεννήθηκε γύρω στο 1825. Όμως, σύμφωνα με το ταξιδιωτικό αυτό έγγραφο, που εκδόθηκε από το Υποπροξενείο της Ελλάδας στην Κύπρο στις 31 Αυγούστου 1846, ο Φραγκούδης είναι τότε 17 ετών, δηλαδή γεννήθηκε το 1829. Δικαιολογημένα, λοιπόν, αυτοαποκαλείται «έφηβος» στην ανοικτή επιστολή του (γρ. Μάιος 1847) προς τον βασιλιά Όθωνα, την οποίαν προτάσσει στον Θέρσανδρο, αφού την ίδια χρονιά, όταν ολοκληρώνει και εκδίδει το μυθιστόρημά του, είναι μόλις 18 ετών!

Στο διαβατήριο αυτό υπάρχουν κι άλλα χρήσιμα στοιχεία: η υπογραφή του κατόχου αλλά και χαρακτηριστικά της εμφάνισής του: Είναι ψηλός στο ανάστημα, με καστανά μαλλιά και γαλανά μάτια, με μέτωπο, φρύδια, μύτη και στόμα «μέτρια», δηλαδή κανονικά. Ο Φραγκούδης αναφέρεται ως υπήκοος του Βασιλείου της Ελλάδας και ταξιδεύει στην Κέρκυρα με τον υπηρέτη του Παντελή Χριστοφόρου. Προφανώς ο νεαρός Επαμεινώνδας συνεχίζει τότε τις σπουδές του στην Κέρκυρα (στην Ιόνιο Ακαδημία;). Δεν γνωρίζουμε τότε ακριβώς ολοκλήρωσε τις σπουδές του και πότε γύρισε στην Κύπρο. Σύμφωνα με τον Αρ. Κουδουνάρη (Λεξικό, 2005, σ. 452), ο Ε. Φραγκούδης εργάστηκε ως γραμματέας στο ελληνικό υποπροξενείο στη Λάρνακα στα χρόνια 1849-1853. Είναι πιθανόν να είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του το 1849, δηλαδή σε ηλικία είκοσι ετών, και να ανέλαβε αμέσως εργασία στο ελληνικό υποπροξενείο. Ενδεχομένως αποφοίτησε από το Λύκειο της Κέρκυρας το 1845, στα 16 του, και στη συνέχεια αφιέρωσε άλλα τέσσερα χρόνια για τις σπουδές του στην Ιόνιο Ακαδημία. Όμως δεν μπορεί να εργάστηκε στο υποπροξενείο έως το 1853, αφού από το 1852 διδάσκει στην Ελληνική Σχολή στη Λευκωσία. Επίσης, θα πρέπει να διορθωθεί η πληροφορία που δίνεται στην πρόσφατη επανέκδοση του Λεξικού του Αρ. Κουδουνάρη ότι ο Φραγκούδης στη διάρκεια των σπουδών του στην Κέρκυρα είχε συμφοιτητή του τον Α. Λασκαράτο. Ο τελευταίος γεννήθηκε το 1811, δηλαδή ήταν μεγαλύτερος από τον Φραγκούδη κατά 18 χρόνια, και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ιόνιο Ακαδημία γύρω στο 1830, δηλαδή όταν ο Επαμεινώνδας ήταν βρέφος. Με αυτά τα δεδομένα φαίνεται περισσότερο πειστική η διόρθωση που είχα κάνει στη χρονολόγηση του ποιήματος «Η ατυχής μήτηρ» του Ε. Φραγκούδη: ότι δηλαδή δεν μπορεί να το έγραψε το 1842 (δηλαδή σε ηλικία 13 ετών), όπως λανθασμένα αναγράφεται στην πρώτη δημοσίευση του ποιήματος.²

Η υπογραφή του Ε. Φραγκούδη
στο διαβατήριο του 1846.

II. Μια περίεργη όσο και ανεξακριβωτη μαρτυρία για τον Ε. Φραγκούδη δημοσιεύτηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ελπίς* του Κ.Δ. Λεβίδη, αρ. 505, 5 Φεβρ. 1849 (μου την παραχώρησε ο φίλος Λάμπρος Βαρελάς):

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ

Επειδή Επαμινώνδας (sic) τις Φραγκούδης υιός Ιωάννου Κυπρίου, οινοπώλου εις Κέρκυραν, φυγαδευθείς εκείθεν εις Πάτρας υπό το όνομα Γ.Δ. Μεταξά, επαρουσίασεν εκεί μίαν συναλλαγματικήν πλαστογραφημένην, φέρουσαν την υπογραφήν τού εν Κερκύρα καταστήματος Ταμβάκος Μικρούλακης και Μαυρογορδάτος, και επειδή η απομίμησις της υπογραφής του εν Κερκύρα διευθυντού του μνησθέντος καταστήματος ήτο τόσο επιτυχημένη, ώστε ολίγον έλειψε να απατηθή και ανταποκριτής τις του ειρημένου καταστήματος, και επειδή ο μνησθείς Ε. Φραγκούδης, δραπετεύσας και εκ των φυλακών των Πατρών, δύναται να επιχειρήση νέας πλαστογραφίας, διά τούτο γνωστοποιείται αυτή η πράξις, ώστε οι φίλοι του ειρημένου καταστήματος και το κοινόν να προσέχουν μην ήβελον απατηθή και αγοράσουν ταύτας πλαστογραφημένας συναλλαγματικάς.

Αθήναι, τη 5 Φεβρουαρίου 1849.

Οι επιτύμβιες στήλες τις οποίες παρήγγειλε ο Ε. Φραγκούδης για τους τάφους των γονέων του στο Κοιμητήριο Αγίου Γεωργίου Λάρνακας (Φωτογραφίες Φ. Σταυρίδη).

Πλαστογράφος συναλλαγματικών ο Φραγκούδης; Και δραπέτης από τις φυλακές της Πάτρας; Πρόκειται για νεανική τρέλα ή για καλοστημένη φάρσα; Υποτίθεται ότι το 1849 ο εικοσάχρονος Επαμεινώνδας θα ήταν προς το τέλος των σπουδών του στην Κέρκυρα και θα ετομαζόταν να γυρίσει στην Κύπρο. Αν είχε τέτοιο βεβαρυμένο ιστορικό, θα μπορούσε να υπηρετήσει στο ελληνικό υποπροξενείο; Από την άλλη, είναι ανεξακρίβωτη (και φαίνεται ίσως αμφίβολη) η πληροφορία που δίνεται εδώ ότι ο Ιωάννης Φραγκούδης (1800-1880), πατέρας του Επαμεινώνδα, που είχε λάβει μέρος στην Ελληνική Επανάσταση και κάποια στιγμή είχε εργαστεί στο ελληνικό υποπροξενείο της Κωνσταντινούπολης, να είχε καταντήσει να πουλά κρασί στην Κέρκυρα. Όσο γνωρίζουμε, οι γονείς του Επαμεινώνδα είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στη Λάρνακα, όπου πέθαναν. Ο τάφος τους βρίσκεται στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου της Λάρνακας και φέρει αναθηματικές πλάκες, που παραγγέλθηκαν από τον προσφύλη υιό τους Επαμεινώνδα. Εξάλλου, καμιά πληροφορία σχετικά με το θέμα της πλαστογράφησης ή της απόδρασης από τις φυλακές της Πάτρας δεν έχει εντοπιστεί σε δυο βασικές εφημερίδες της Κέρκυρας (*Πατρίς και Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*), τις οποίες έχω διερευνήσει για το σκοπό αυτό. Θα πρέπει όμως να εξεταστούν και άλλες εφημερίδες, της Πάτρας, της Κέρκυρας ή της Αθήνας.

III. Φαίνεται πια σχεδόν σίγουρο ότι το καλοστημένο αστυνομικό διήγημα «Αγρυπνεί η θεία δίκη!» (Θελξινόη, 1856), το οποίο είχαμε αποδώσει στον Ε. Φραγκούδη, δεν είναι τόσο πρωτότυπο, αλλά βασίζεται σε ξένο διήγημα αδήλωτου και αταύτιστου συγγραφέα. Αυτό συνάγεται από δυο ελληνικές μεταφράσεις του αρχικού διηγήματος, που εμφανίστηκαν μετά τη δημοσίευσή του διασκευασμένου διηγήματος στο κωνσταντινούπολιτικό περιοδικό του Φραγκούδη (Θελξινόη, 1856).³ Ωστόσο, αν συγκρίνει κανείς τις μεταφράσεις αυτές μεταξύ τους και κυρίως με το διήγημα της Θελξινόης, τότε θα διαπιστώσει ότι α) οι μεταφράσεις ελάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους, κυρίως σε φραστικές διατυπώσεις· επομένως, αποδίδουν πιστά ένα ξένο διήγημα· και β) στο «Αγρυπνεί η θεία δίκη!» διατηρούνται στοιχεία του αρχικού μύθου, ωστόσο υπάρχουν πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και στην ανέλιξη του διηγήματος, στα αφηγηματικά πρόσωπα και στην κατάληξη. Δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για να παρουσιαστούν αναλυτικά τα στοιχεία αυτά. Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα πράγματα ως εξής:

Η υπόθεση του αρχικού διηγήματος (όπως φαίνεται και στις δύο ελληνικές μεταφράσεις του) τοποθετείται το 1616 στην Κουμπερλάνδη (δηλαδή στην πόλη Κούμπερλαντ των ΗΠΑ· με τη διαφορά ότι η πόλη αυτή ιδρύθηκε το 1750), ενώ στο διήγημα της Θελξινόης το τοποχρονικό πλαίσιο είναι απροσδιόριστο. Θέμα του διηγήματος είναι ο φόνος ενός άντρα από τη σύζυγό του και τον εραστή της. Στο «Αγρυπνεί η θεία δίκη!» ο εραστής δεν έχει καμιά ανάμιξη στον φόνο του ηλικιωμένου συζύγου, ούτε γνωρίζει ότι αυτός δολοφονήθηκε. Στις δυο ελληνικές μεταφράσεις ο φόνος διαλευκαίνεται 22 χρόνια αργότερα με την καθοριστική συμβολή

ενός μυστηριώδους άντρα, παλιού φίλου του θύματος, ο οποίος τελικά πεθαίνει και αυτός, πληγωμένος από το δηλητηριώδες καρφί που σκότωσε τον σύζυγο. Στη διασκευή της *Θελξινόης* το πρωταγωνιστικό αυτό πρόσωπο απουσιάζει. Αντίθετα, στη σκηνή του κοιμητηρίου ο νεκροθάφτης παρουσιάζεται να συνομιλεί με τον ανήλικο γιο του, που δεν θέλει να ακολουθήσει το επάγγελμα του πατέρα του. Στη σκηνή αυτή ο διασκευαστής βρίσκει την ευκαιρία να αξιοποιήσει τη λογοτεχνία του φανταστικού: ο αρχικός σπινθήρας του ξένου διηγήματος (η μετακίνηση του κρανίου του θύματος από ένα βάτραχο, που στιγμιαία ξάφνιασε τον άγνωστο) μετατρέπεται εδώ σε ολόκληρη σκηνή πανικού και ομαδικής παράκρουσης τόσο του νεκροθάφτη και του γιου του όσο και των χωρικών που μαζεύτηκαν στο κοιμητήριο, ώσπου να ξεκαθαριστεί ότι η μετακίνηση του κρανίου οφειλόταν σε ποντικό / αρουραίο (και όχι σε βάτραχο, όπως συμβαίνει στις δυο μεταφράσεις, προφανώς και στο αρχικό διήγημα). Αλλά και στο δεύτερο μισό του διασκευασμένου διηγήματος η δομή και η αφήγηση διαφοροποιούνται ριζικά. Εδώ η ένοχη σύζυγος αυτοαναλύεται σε παραληρηματικό μονόλογο, που επιτρέπει στον αναγνώστη να πληροφορηθεί τα συμβάντα για τον φόνο, αλλά και το γεγονός ότι η συζυγοκτόνος δεν πρόλαβε να ζήσει με τον αγαπημένο της, αφού αυτός αρρώστησε και πέθανε. Στο αρχικό διήγημα, αντίθετα, η γυναίκα του θύματος παντρεύτηκε τον εραστή της, που είχε άμεση ανάμιξη στον φόνο, και έζησαν μαζί. Εξάλλου, το διήγημα της *Θελξινόης* προσλαμβάνει πιο έντονο διδακτικό χαρακτήρα, τόσο με τον τίτλο του («Αγρυπνεί η θεία δίκη!») όσο και με την κατακλείδα του, όπου περιγράφεται ο αποκεφαλισμός της ηρώιδας.

Η τακτική αυτή της ελεύθερης απόδοσης, της παράφρασης, της μίμησης ή της διασκευής δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εφόσον η έννοια της πνευματικής ιδιοκτησίας δεν είχε ακόμα κατοχυρωθεί στον ελληνικό χώρο. Και από άλλες μαρτυρίες διαπιστώνουμε ότι επίδοξοι συγγραφείς προβαίνουν σε ανάλογες ενέργειες. Ας πούμε, ξεφυλλίζοντας το σημαντικότερο αθηναϊκό περιοδικό της εποχής, την *Πανδώρα* (τους τόμους των χρόνων 1850-1858, όπου περιλαμβάνονται και σποραδικές συνεργασίες του Ε. Φραγκούδη), βλέπουμε ότι οι συγγραφείς αλλά και οι μεταφραστές λογοτεχνικών ή άλλων κειμένων άλλοτε δηλώνονται και άλλοτε όχι. Ο Χ.Α. Παρμενίδης γράφει το ποίημα «Αι δύο αηδόνες» «κατά μίμησιν αγγλικού ποιήματος» (τχ. 56, 15 Ιουλ. 1852, σσ. 191-192). Ο Νικόλαος Δραγούμης, από τους συνεκδότες του περιοδικού, αν και υπογράφει με τα αρχικά του το διήγημα «Ο αριθμός 23» (Α', τχ. 8, 1850, σ. 186-192), κρίνει σκόπιμο να διευκρινίσει ότι: «Το διήγημα τούτο δεν είναι ούτε πρωτότυπον ούτε μετάφρασις· δι' ό, ο μεν Κοραΐς ήθελεν ονομάσει αυτό ποικιλοσύνθετον νοθογενές, ή άλλως πως, ημεΐς δε επικαλούμεν απλώς μικτόν, ως μικτή είναι η επιτροπή η συγχειμένη εξ Ελλήνων και Οθωμανών. Δεν εγγυώμεθα αν τα αναφερόμενα υπό του Άγγλου συγγραφέως έχωνται αληθείας· βεβαιούμεν όμως ότι όσα ημεΐς γράφωμεν, συνέβησαν πραγματικώτατα· και ο παθών μεμαρτύρηκε, και αληθινήν εστίν η μαρτυρία αυτού».

Και από τις μαρτυρίες αυτές είναι φανερό ότι συγγραφείς δεν διστάζουν να οικειοποιηθούν ξένα κείμενα, ή να τα ξαναγράψουν στα ελληνικά όχι απλώς ως «ωραίες άπιστες» μεταφράσεις ή ως μιμήσεις, αλλά προχωρώντας και σε δραστικές αλλαγές. Ασφαλώς το διήγημα «Αγρυπνεί η θεία δίκη!», που οφείλεται πιθανότατα στην πένα του Ε. Φραγκούδη, είναι πολύ πιο δημιουργική εργασία από τις απλές μεταφράσεις του αταύτιστου αρχικού κειμένου, που αποτέλεσε το προζύμι για τη συγγραφή του πρώτου. Με βάση τα δεδομένα αυτά, δεν είναι εύκολο να προσάψει κανείς στον Φραγκούδη την κατηγορία της λογοκλοπής, αφενός γιατί δεν υπογράφει το διήγημα της *Θελξινόης* και αφετέρου διότι ουσιαστικά «ξαναγράφει» το αρχικό κείμενο. Το συγγραφικό «μικτό» αυτό αποτέλεσμα θα μπορούσε, ίσως, να θεωρηθεί δείγμα παλίμψηστης γραφής. Βέβαια, όλα αυτά θα πρέπει να διερευνηθούν από κοντά, σε συνάρτηση και με άλλες ελεύθερες ή πιο πιστές λογοτεχνικές μεταφράσεις του Φραγκούδη. Το πεδίο έρευνας και μελέτης των μεταφράσεων από τη διεθνή λογοτεχνία είναι αχανές και παραμένει σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητο, παρόλο που θα μπορούσε να φωτίσει από διαφορετικές σκοπιές τη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το διαβατήριο εντοπίστηκε με βάση την εργασία της Αλίκης Νικηφόρου *Τα διαβατήρια του 19ου αιώνα των Αρχείων της Κέρκυρας (1800-1870)*, Κέρκυρα 2003, σ. 143.
2. Βλ. *Μικροφιλολογικά* 20 (Φθινόπωρο 2006) 7-8.
3. Οι μεταφράσεις αυτές, που έχουν εντοπιστεί από τον Λ. Βαρελά, δημοσιεύτηκαν ως εξής: «Κρανίου αποκαλύψεις (εκ του ιταλικού)», μτφρ. Κ. Δανος Πέγκος, *Πανδώρα* 180 (15 Σεπτ. 1857) 275-279. «Αποκαλύψεις νεκρικού κρανίου», μτφρ. Δ.Σ. Αραβαντινός, *Αττικόν Ημερολόγιον* 16 (1882) 80-94. Ο Διονύσιος Σ. Αραβαντινός, ίσως ζακυνθινής καταγωγής, μεταφράζει αυτά τα χρόνια και κείμενα του Ανακρέοντα και του Απουλίου.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εθνικοί πόθοι στην πεζογραφία του όψιμου 19ου αιώνα: Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης και Γεώργιος Σ. Φραγκούδης¹

Τα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας στην Κύπρο εμφανίζονται δύο αφηγήματα Κυπρίων που αφορούν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο νησί το 1821, μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης: το ημιτελές ιστορικό αφήγημα του Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη *Δύο σκηνάι της κυπριακής Ιστορίας* (1884)² και το διήγημα του Γ.Σ. Φραγκούδη *Κωστής ο Τσελεπής* (1891).³ Όπως έχει ήδη επισημανθεί από μελετητές, το έργο του Θεοχαρίδη φαίνεται να έχει αποτελέσει πηγή έμπνευσης για λογοτέχνες όπως ο Β. Μιχαηλίδης, ο Θ. Κωνσταντινίδης αλλά και ο Γ.Σ. Φραγκούδης.⁴ Ο τελευταίος πιθανόν να έχει αντλήσει στοιχεία και από το *Λουκή Λάρα* (1879) του Δ. Βικέλα, όπως μαρτυρούν ομοιότητες στην πλοκή, τους χαρα-

κτήρες, την αφηγηματική σκοπιά και τη χρήση του διαλόγου. Τα δυο αφηγήματα των Θεοχαρίδη και Φραγκούδη γράφτηκαν χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές αξιώσεις, αφού οι συγγραφείς κυρίως ενδιαφέρονταν να αφυπνίσουν την εθνική συνείδηση των συμπατριωτών τους και να ενισχύσουν το ενωτικό αίτημα, δίνοντας έμφαση στην ιστορία σε βάρος της μυθοπλασίας.

Το *Δύο σκηναί της κυπριακής ιστορίας* διαδραματίζεται έξι περίπου μήνες πριν από την 9^η Ιουλίου 1821. Ο συγγραφέας εξιστορεί τις περιπέτειες ενός ιερέα, ο οποίος με τη βοήθεια ενός μέλους της Φιλικής Εταιρείας, του Α. Μάλη, προσπαθεί να ελευθερώσει τη μοναχοκόρη του που είχε απαχθεί από Τούρκους για να οδηγηθεί σε χαρέμι. Στο ημιτελές αυτό αφήγημα υπάρχουν αρκετές ενδείξεις σύμφωνα με τις οποίες ο Θεοχαρίδης σκόπευε στη συνέχεια να αναφερθεί στα γεγονότα της 9^{ης} Ιουλίου και στον απαγχονισμό του αρχιεπισκόπου Κυπριανού. Σ' αυτά ακριβώς τα γεγονότα της 9^{ης} Ιουλίου αναφέρεται επίσης και το διήγημα του Γ.Σ. Φραγκούδη, ο οποίος επικεντρώνεται στις προσπάθειες της οικογένειας του προύχοντα Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου να γλιτώσει από τις σφαγές.

Στο αφήγημά του ο Θεοχαρίδης μοιάζει να παραδίδει στους αναγνώστες του μαθήματα πατριωτισμού και ιστορικών γνώσεων, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά την εξέλιξη της πλοκής. Λόγου χάριν, στο ένατο κεφάλαιο, όταν ο Μάλης και η Χαρίκλεια βρίσκονται παγιδευμένοι σε υπόγεια φυλακή, διαπιστώνουν πως επρόκειτο για αρχαιοελληνικό νεκροταφείο, το οποίο στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς ως καταφύγιο από τις επιθέσεις των Οθωμανών. Τότε ο Μάλης αρχίζει να εξιστορεί στην κοπέλα την κατάσταση στο νησί κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Η διήγηση του Μάλη, που καταλαμβάνει τέσσερις σελίδες, καθυστερεί την πλοκή. Επιπλέον δεν είναι η κατάλληλη στιγμή να συζητούν για τα περασμένα δυο άνθρωποι που βρίσκονται σε κίνδυνο.

Το ενδιαφέρον των δυο συγγραφέων εστιάστηκε κυρίως στην ιστορική ακρίβεια, και όχι τόσο στην ανάπτυξη της πλοκής και της αφήγησης. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι χαρακτήρες δεν είναι αυτόνομοι και ζωντανοί, αλλά λειτουργούν σαν οχήματα που μεταφέρουν τις ιδέες των δημιουργών τους. Οι χαρακτήρες στο *Δύο σκηναί* διαχωρίζονται μανιχαίσιμα ανάμεσα σε καλούς και κακούς, ενώ απουσιάζει κάθε είδους προσπάθεια ψυχογράφησης της προσωπικότητάς τους. Περισσότερο φωτίζεται ο χαρακτήρας του Μάλη, που παρουσιάζεται ως ανδρείος πολεμιστής, έτοιμος να θυσιάσει τα πάντα στον ιερό σκοπό, αφού έχει έρθει στο νησί για να μύσει Κυπρίους στη Φιλική Εταιρεία. Αντίστοιχα, στο διήγημα του Φραγκούδη το κέντρο βάρους πέφτει στον έφηβο Κωστή Τσελεπή, ο οποίος, μετά το θάνατο του πατέρα του στις σφαγές της 9^{ης} Ιουλίου, προσπαθεί να προστατεύσει την οικογένειά του και να τη φυγαδεύσει με ασφάλεια στην Ελλάδα. Στην ξεκίνημα της αφήγησης ο Τσελεπής εμφανίζεται ανυποψίαστος και φοβισμένος έφηβος, που σταδιακά αποκτά αυτογνωσία, συνειδητοποιεί το καθήκον του και καταλήγει να γίνει πολεμιστής κατά των Τούρκων στην Πελοπόννησο. Ο Φραγκούδης παραλληλίζει τη βρετανική κυριαρχία με την εποχή της τουρκοκρατίας. Αποβλέπει να ευαισθητοποιήσει κυρίως τους νεαρούς συμπατριώτες του,

παροτρύνοντάς τους να πολεμήσουν τους βρετανούς αποικιοκράτες. Επομένως, ένας τέτοιος ήρωας, όπως ο Κωστής ο Τσελεπής, ήταν ιδανικός αφηγηματικός χαρακτήρας, καθώς οι νέοι της Κύπρου θα μπορούσαν να ταυτιστούν μαζί του.

Οι Οθωμανοί, που παρουσιάζονται ως εχθροί στα δύο κείμενα, έχουν αρνητικό πρόσημο. Εμφανίζονται ως πηγή δυστυχίας για τους Κύπριους και χρεώνονται αρκετά μειονεκτήματα, όπως απληστία, αγραμματοσύνη, ηδονοθηρία, έμφυτη τάση προς το κακό, διαφθορά, φανατισμός. Οι εχθρικές σχέσεις με τους γηγενείς κατοίκους επιτείνονται και από τη διαφορετική θρησκεία. Τόσο στο *Δύο σκηναί* όσο και στο *Κωστής ο Τσελεπής* η θρησκεία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ως στοιχείο συγκρότησης της ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα θεωρείται πιο σημαντική ακόμα και από τους δεσμούς αίματος. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στα λόγια του Μάλη προς τη Χαρίκλεια, όταν της εξηγεί πως πρέπει να πάψει να θεωρεί τον Αντώνη αδελφό της εξαιτίας του εξισλαμισμού του: «ο άνθρωπος αυτός ήτο πριν αδελφός σου εκ των αυτών γονέων, αλλ' η θρησκεία, την οποίαν τώρα πρεσβεύει, ίσταται ως βαθεία άβυσσος μεταξύ σου και αυτού» (σ. 60). Παράλληλα, στο διήγημα του Φραγκούδη, ο προύχοντας Κορνέσιος προτιμά το θάνατο παρά να απαρνηθεί το Χριστό (σ. 20).

Ωστόσο, υπάρχουν τρία πρόσωπα που παρουσιάζονται με θετική ματιά, παρά το γεγονός ότι κινούνται στο στρατόπεδο των εχθρών. Πρόκειται για τον Αρίφ και τον Εμίν-αγά στο *Δύο σκηναί* και τον Οσμάν στο *Κωστής ο Τσελεπής*. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πρόσωπα αυτά, παρόλο που σχετίζονται με το εχθρικό στρατόπεδο, δεν είναι τυπικοί Οθωμανοί της Τουρκίας, αλλά πρόκειται για Τουρκοκύπριο, Αλβανό και κρυπτοχριστιανό αντίστοιχα. Έτσι δικαιολογείται το θετικό τους πρόσημο χωρίς να αναιρείται η αρνητική παρουσίαση των υπόλοιπων τυπικών Οθωμανών.⁵

Ο Αρίφ στο *Δύο σκηναί* κερδίζει τη συμπάθεια του αναγνώστη με την απλότητα και τον ανθρωπισμό του. Παρ' όλο που είναι μουσουλμάνος, ο Αρίφ είναι παντρεμένος με χριστιανή και συνδέεται με βαθιά φιλία με τον νεαρό χωρικό Κυπρίδημο. Επιπλέον, ο Αρίφ είναι ο άνθρωπος-κλειδί που αποκάλυψε στον τελευταίο τις λεπτομέρειες από την απαγωγή της κόρης του ιερέα, που διευκολύνουν την απελευθέρωσή της. Ακόμη, αρνήθηκε να λάβει μέρος στην εξόντωση του Μάλη και επιπλέον προσπάθησε να προειδοποιήσει τον Εμίν-αγά ότι και η δική του ζωή βρίσκεται σε κίνδυνο, συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στη σωτηρία των ηρώων αυτών.⁶ Ενδιαφέρει να σημειωθεί ότι αρκετά θετικά στοιχεία του χαρακτήρα του Αρίφ φαίνεται να προκύπτουν από τη μακροχρόνια συμβίωσή του με τη γυναίκα του, τη χριστιανή Φανού, η οποία κατάφερε να του μεταδώσει βασικές αρχές του χριστιανισμού:

Εάν δεν είχε χριστιανική πίστιν, είχαν όμως μέρος του μύρου αυτής, όπερ τω μετεδιδετο υπό του στόματος της γυναικός του. [...] Διότι, ως εκ της συνεχούς αναστροφής αυτού μετά των θρησκομανών εταίρων του, συνεχώς εμάχετο κατά δύο αντιπάλων αισθημάτων, επροτίμα όμως να υποχωρή ηττώμενος υπό της αρχής «ό συ μισείς ετέρω μη ποιήσης» (σ. 133).

Επομένως, όπως μαρτυρείται στο πιο πάνω απόσπασμα, ο Αρίφ βιώνει μέσα του τη σύγκρουση ανάμεσα στο φανατισμό των μουσουλμάνων συμπατριωτών του και την αγάπη προς το συνάνθρωπο που του εμφύσησε η χριστιανή Φανού. Ο ανθρωπισμός του έχει τελικά τις ρίζες του στην άμβλυνση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και του φανατισμού, αφού, όπως υπογραμμίζεται και στο σχόλιο του αφηγητή, ο Αρίφ υπό την επιρροή της συζύγου του «κατήντησε να λάβωσι πάντη εναντίαν ροπήν αι θρησκευτικαί του πεποιθήσεις. Κατέστη σχεδόν *αμφίβιος*» (σσ. 132-133).

Εκτός από τον Αρίφ, θετικά παρουσιάζεται και η μορφή του Εμίν-αγά, του αρχηγού της πολιτοφυλακής. Ο Εμίν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν είναι Οθωμανός αλλά Αλβανός και εκμεταλλεύεται σε πολλές περιπτώσεις τη θέση του για να γλιτώσει τους βασικούς ήρωες από βέβαιο θάνατο, γεγονός που εξάπτει το μίσος των Οθωμανών στρατιωτών. Όπως αποκαλύπτεται προς το τέλος, ο Εμίν όχι μόνο είναι κρυπτοχριστιανός αλλά και μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Δυστυχώς, η μορφή του Εμίν μένει κάπως θολή και ανολοκλήρωτη, αφού το αφήγημα διακόπτεται απότομα.

Στο διήγημα του Φραγκούδη, με θετικό πρόσημο παρουσιάζεται η μορφή του Οσμάν, χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του οποίου το μέλλον της οικογένειας Τσελεπή θα ήταν αβέβαιο. Ο Οσμάν, όμως, «ολίγον ήτο Τούρκος. Τέκνον πτωχού χριστιανού, ανατραφέν μικρόθεν υπό τινος πλουσίου αγά και εξισλαμισθέν, εν γνώσει της καταγωγής του, ηγάπα κρυφίως τους χριστιανούς, μόνος δε ο φόβος τον αναχαίτιζεν από το να επανέλθη εις τα πάτρια» (σ. 24). Επομένως, στην πραγματικότητα ο Οσμάν δεν απαρνήθηκε ποτέ τον χριστιανισμό. Για το λόγο αυτό, εγκαταλείποντας την Κύπρο για τα Κύθηρα, επιστρέφει στην παλιά του θρησκεία, καθώς «ησθάνετο την συνειδήσιν του βαρύνουσα αυτόν και ήθελε ν' αποθάνη χριστιανός καθώς εγεννήθη» (σ. 35).

Όπως προαναφέρθηκε, στα δύο κείμενα εμφανίζονται Οθωμανοί με αρκετά αρνητικά χαρακτηριστικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές δεν υπάρχουν αρμονικές σχέσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους του νησιού, ανεξάρτητα αν αυτοί είναι αξιωματούχοι ή απλοί πολίτες. Η έλλειψη εμπιστοσύνης και η καχυποψία συνοφίζονται στη ρητορική ερώτηση του Τσελεπή: «Αλλ' έχουσι και οι Τούρκοι πίστιν και φιλίαν;» (σ. 19). Αντίθετα, ιστορικές μελέτες υποστηρίζουν πως Κύπριοι και Οθωμανοί, κυρίως στην ύπαιθρο, διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις μεταξύ τους και αντιμετώπιζαν συχνά τα ίδια προβλήματα.⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις, αγρότες από τις δύο κοινότητες ενώθηκαν εναντίον της εξουσίας, όχι μόνο του πασά αλλά και της ορθόδοξης Εκκλησίας.⁸

Η αντίφαση που παρατηρείται στο θέμα των σχέσεων των δύο κοινότητων, έτσι όπως παρουσιάζονται στα δύο αφηγήματα αφενός και σε ιστορικές πηγές αφετέρου, θα μπορούσε να εξηγηθεί, αν αναλογιστεί κανείς πως οι δύο συγγραφείς ανήκαν στην πνευματική ελίτ της Κύπρου που ενστερνίστηκε από πολύ νωρίς το ιδανικό της Ένωσης και πάσχιζε να διαδώσει αυτές τις ιδέες ανάμεσα στο λαό. Όπως έχει επισημανθεί, «αυτό που παρατηρείται μέχρι τότε [1830] είναι ουσιαστικά ένας γενικός αντιληπτός

εθνικός προσανατολισμός των ελληνοκυπριακών ελίτ' που δεν είχε μεγάλη απήχηση στις μάζες και κυρίως στις αγροτικές περιοχές».⁹ Τόσο ο Θ. Θεοχαρίδης όσο και ο Γ.Σ. Φραγκούδης αρθρογραφούσαν συχνά και έδιναν διαλέξεις για εθνικά θέματα. Επομένως, η αρνητική παρουσίαση των Οθωμανών και η προβολή των εχθρικών σχέσεων τους με τους ντόπιους προφανώς εξυπηρετούσαν τον στόχο τους, που δεν ήταν άλλος από το να μεταδώσουν στους συμπατριώτες τον πόθο τους για Ένωση με την Ελλάδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η δημοσίευση αυτή αποτελεί σύνοψη της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, που εκπονήθηκε το ακαδημαϊκό έτος 2007-8 στο Πανεπιστήμιο του Birmingham υπό την επίβλεψη του καθηγητή Δ. Τζιόβα, τον οποίο και ευχαριστώ για τη βοήθειά του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω το Φ. Σταυρίδη που μου προμήθευσε το κείμενο του Θεοχαρίδη καθώς και τους Λ. Παπαλεοντίου και Γ. Κεχαγιόγλου που διάβασαν αποσπάσματα της εργασίας και έκαναν χρήσιμες υποδείξεις.
2. Θ. Θεοχαρίδης, *Δύο σκηνάι της κυπριακής ιστορίας*, Λάρνακα, Αλβιών, 1884.
3. Γ.Σ. Φραγκούδης, *Κωστής ο Τσελεπής*, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, 1991 (πρώτη δημοσίευση στο περ. *Εβδομάς*, Ιουλ.-Αύγ. 1891). Για το αφήγημα αυτό βλ. Φοίβος Σταυρίδης, «Γ.Σ. Φραγκούδης: 'Κωστής ο Τσελεπής. Κυπριακή διήγησις'. Σε αναζήτηση των πηγών της κυπριακής διηγηματογραφίας», εφ. *Ο Φιλελεύθερος*, 17 και 18 Ιαν. 1991.
4. Λ. Παπαλεοντίου, «Πιθανή πηγή για την 9^η Ιουλίου 1821...», *Μικροφιλολογικά* 15 (Ανοιξη 2004) 21-23. Η επίδραση του Θεοχαρίδη στον Μιχαηλίδη είναι έκδηλη και στο ποίημα *Η Χιώτισσα* (1895) όπου η βασική ηρωίδα, η Ελένη, συνονόματη με την ηρωίδα του Θεοχαρίδη, επίσης απάγεται και οδηγείται σε χαρέμι.
5. Για την απεικόνιση των Τούρκων στην κυπριακή πεζογραφία, βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Εικόνες Τουρκοκυπρίων και Τούρκων σε πεζογραφήματα Ελληνοκυπρίων», *Νέα Εποχή* 284 (2005) 5-16.
6. Όπως έχει επισημάνει ο Λ. Παπαλεοντίου (*Μικροφιλολογικά* 15, ό.π., σ. 22), πριν από το Β. Μιχαηλίδη ο Θεοχαρίδης πλάθει τη μορφή του «καλού Τουρκοκύπριου» Αρίφη, που θυμίζει την αντίστοιχη περίπτωση του Κκιόρογλου στην ποιητική σύνθεση «Η 9^η Ιουλίου 1821...».
7. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Γεωργαλλίδης, «Τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας στην Κύπρο» στο *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, σ. 19. Κ. Κύρρης, *Peaceful Co-existence in Cyprus under British Rule (1878-1959) and after the Independence*, Λευκωσία, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 1977, σ. 5. Κ. Δικαίου-Χατζηδημητρίου, «Οι Σχέσεις των δύο κοινοτήτων το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας 1984, σ. 127.
8. Μ. Ατταλίδης, «Οι σχέσεις των Ελληνοκυπρίων με τους Τουρκοκυπρίους» στο *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα, Εστία, 2000 (1981), σ. 416.
9. Κ. Μανράτσας, *Όψεις του ελληνικού εθνικισμού στην Κύπρο*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998, σ. 42 (η υπογράμμιση δική μου).

Γεωργία Πυργά

Τουρκοισμοί στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη

Η συνολική μελέτη των τουρκοισμών² στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη επιβεβαιώνει αυτό που έχει επισημανθεί αρκετές φορές προηγουμένως σε ανάλογες περιπτώσεις, ότι δηλαδή οι περισσότερες λέξεις που επιβιώνουν από την τουρκική σε γλώσσες λαών που ανήκαν στην Οθωμανι-

κή αυτοκρατορία αφορούν κυρίως διοικητικά θέματα³ (μουσελλίμης, αγάς, σουλτάνος, μεμούρης, ναζίρης, βεζίρης, ασκερλής, τζελλάτης, δεφτέρι, νιζάμ, φερμάνι, χάψη, σαράγιο). Φυσικά η μακρά περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας είχε ως αποτέλεσμα και την επικράτηση πολλών λέξεων της καθημερινότητας, οι οποίες σχετίζονται με ενδύματα (τσερβές, κουρούκλα, φέσι, τσέπη), οικιακά αντικείμενα (καφάσιν, καζάνι, κουλλές τσάππα) ή λέξεις με μεγάλη εκφραστικότητα (χάζιν, κέφι, μαραζώνω, ρεζιλεύω, τσάλλουμαι, λεβέντης) και σταδιακά έγιναν αναπόσπαστο μέρος της τοπικής διαλεκτικής ομιλίας, έτσι ώστε δύσκολα αντικαθίστανται από άλλες. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης αναφέρει χαρακτηριστικά: «ο ελληνικός λαός ... δεν ενθυμείται ημέρας δυστυχείς ούτε όταν έρχεται στο κέφι και γλεντά ούτε όταν κάνει χάζι και χουζουρεύει...».⁴

Προηγούμενες έρευνες σχετικά με τους τουρκισμούς, κυρίως στις βαλκανικές χώρες, απέδειξαν ότι αυτοί χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν συνήθως αρνητικά συναισθήματα, αφού μετά την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς ακολούθησε μια προσπάθεια κάθαρσης αυτών των γλωσσών, η οποία υποβίβασε σημασιολογικά τις τουρκικές λέξεις.⁵

Παρόλο που ο Β. Μιχαηλίδης χρησιμοποιεί πλήθος τουρκικών λέξεων στα (ιδιωματικά, κυρίως) ποιήματά του, σε καμιά περίπτωση δεν φαίνεται να τις υποβιβάζει σημασιολογικά· αντίθετα, θα έλεγα ότι αυτές αποτελούν αναπόσπαστο υφολογικό μέσο της διαλέκτου. Εξάλλου, όταν ο ποιητής επιδιώκει να δημιουργήσει συμφραζόμενα υποτίμησης, χρησιμοποιεί άλλους τρόπους, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι ελάχιστες λέξεις που παρουσιάζουν συμφραζόμενα υπότιμησης είναι *χάλιν*, *χάψη*, *χούιν*. Η λέξη *χάλιν* χρησιμοποιείται για να εκφράσει άσχημες καταστάσεις, παρά το γεγονός ότι η αρχική σημασία της δηλώνει απλά «κατάσταση». Η λέξη *χάψη* χρησιμοποιείται για να εκφράσει σε όλες τις περιπτώσεις την «οθωμανική» φυλακή· ενώ το *χούιν* είχε εξαρχής την αρνητική σημασία της «κακής συνήθειας», «ιδιοτροπίας» ή «ιδιομορφίας».

Διαφορετικού είδους «υποβιβασμός» τουρκισμών φαίνεται στα «άσημνα» ή «μυλλωμένα» ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, στα οποία αποτελούν σημαντικό υφολογικό μέσο. Ο «υποβιβασμός» συμβαίνει όχι με την έννοια ότι οι τουρκισμοί χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν συμφραζόμενα ειρωνείας και περιφρόνησης, όπως προανέφερα, αλλά ότι χρησιμοποιούνται σε αθυρόστομα ποιήματα τα οποία κυκλοφορούσαν ιδιωτικά, σε ανδρικές συντροφίες, και τότε δεν θα μπορούσαν να περιληφθούν σε επίσημες εκδόσεις. Πιστεύω ότι ο ποιητής, όταν έγραφε αυτά τα ποιήματα, χρησιμοποιούσε μια αυθεντική ιδιωματική γλώσσα και ενδεχομένως δημιουργούσε αβίαστα και χωρίς περιορισμούς· χωρίς δηλαδή να νιώθει την ανάγκη να εξοβελίσει ή να υποβιβάσει τις τουρκικές λέξεις, οι οποίες, όπως αναφέρει ο Matthias Kappler,⁶ μέσα από την εκφραστικότητα τους, θα ήταν δύσκολο να αντικατασταθούν:

*Βαρκιάνος, τούρος, άφοος, γρυ να μου πει ποιος μπόρει
να κάμω χίσαμ μιαν τρυπώ θωρακωτόμ παμπόριν (σ. 73:13-14)*⁷

Τζαι εν ετταναϊτιζα με κρίσημ με βασίλειον (σ. 73:19)

*Βάλλουν τον αμολόητον ομπρός παίρακτάρην
Τζαι πουρουτζήν τον γείτον του να παίζει να τους πάρει (σ. 73:32-33)*

Όπως προανέφερα, ο στυλιστικός υποβιβασμός των τουρκισμών συνέβηκε στις βαλκανικές χώρες μετά την απελευθέρωσή τους από τους Οθωμανούς, σε μια προσπάθεια να καθαρθούν οι τοπικές γλώσσες από τις επιρροές που δέχτηκαν από τη γλώσσα του κατακτητή. Στην Κύπρο αυτή η κάθαρση δεν έγινε ποτέ, αφού η εξουσία μεταβιβάστηκε από τους Οθωμανούς στους Άγγλους, οπότε δεν υπήρχαν περιθώρια για τέτοιες ενέργειες. Επιπλέον αυτή η διαδικασία παίρνει αρκετά χρόνια για να επηρεάσει την καθημερινότητα των απλών ομιλητών. Για παράδειγμα, οι λέξεις ταούλλιν και κουλλές σε ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη χρησιμοποιούνται με την αρχική τους έννοια, δηλαδή «τύμπανο» και «μπάλα κανονιού» αντίστοιχα:

τζ' η γη ταούλλιν τζ' εχορέψασιν τα σπίθκια» (σ. 72:2)

Το λέειν τους σαν τον κουλλέμ που να 'ν' τζαι σιδερένιος (σ. 52:127)

Στις μέρες μας, αντίθετα, η λέξη κουλλές χρησιμοποιείται για να δηλώσει αντικείμενα όλων των ειδών που αποτελούν εμπόδια με οποιοδήποτε τρόπο ή είναι δύσκολα στην μετακίνησή τους· ενώ το ταούλλιν λέγεται για ανθρώπους που πήραν υπερβολικό βάρος. Λέξεις όπως χαβάς (καιρός) και πουρουτζής (κατασκευαστής κόρνων) ήδη από τα χρόνια του ποιητή έχουν διαφορετική σημασία. Στην πρώτη περίπτωση εκφράζεται «διάθεση», και στη δεύτερη δηλώνεται «αυτός που χρησιμοποιεί την κόρνα»:

*Καμιά φορά θυμώνουμε και τους τα στέλλω πίσω
μα εκείνα το χαβά τους (σ. 226:9-10)*

Τζαι πουρουτζήν τον γείτον του να παίζει να τους πάρει (σ. 73:33)

Ο Β. Μιχαηλίδης φαίνεται ότι ήξερε αρκετά τουρκικά και μπορούσε να τα χρησιμοποιεί με ακρίβεια, κυρίως όταν ήθελε να ασκήσει κριτική στα πολιτικά ή κοινωνικά πράγματα της εποχής του. Κάτι τέτοιο αποδεικνύει, ας πούμε, η χρήση της λέξης νιζάμ, που αποβλέπει να εκφράσει την έννοια του νόμου:

«Ο τύπος είν' ελεύθερος αλλά χαλινωμένος

Και με τα άρθρα του νιζάμ σφιγκτά σφιγκτά δεμμένος» (σ. 258).

Οι στίχοι αυτοί δημοσιεύτηκαν στο πρώτο τεύχος του Διαβόλου (18 Ιαν. 1888), δηλαδή δέκα χρόνια μετά τον ερχομό των Άγγλων, οι οποίοι αναμένονταν ως απελευθερωτές. Είναι φανερό ότι ο ποιητής στους στίχους αυτούς κατακρίνει το ανελεύθερο καθεστώς της αποικιοκρατίας. Για να ασκήσει κριτική στη λογοκρισία, χρησιμοποιεί μια τουρκική λέξη (νιζάμ), ενδεχομένως για να υποδηλώσει ότι μπορεί οι Οθωμανοί να έφυγαν, αλλά καμιά ουσιαστική αλλαγή δεν έγινε από τους δήθεν φιλελεύθερους αποικιοκράτες και ότι η καταπίεση συνεχιζόταν.

Ένα άλλο εύγλωττο παράδειγμα είναι το ποίημα «Ο Ερμής συνομιλεί με της Κύπρου την Βουλή» (σ. 291), το οποίο δημοσιεύτηκε στο δεύτερο

τεύχος του Διαβόλου (17 Φεβρ. 1888). Ο Β. Μιχαηλίδης αναμιγνύει εδώ τρεις γλώσσες (ελληνικά, τουρκικά και αγγλικά) για να ασκήσει κριτική στο πολιτικό καθεστώς. Αν και σε ολόκληρο το ποίημα γράφει σωστά τουρκικά, στον στίχο 25 γράφει σενί σορμάμ (*seni sormam*, δηλαδή σε ρωτώ) αντί του ορθού *sana sorarım*. Η πρώτη σύνταξη, με αιτιατική και προσωπική κατάληξη πρώτου ενικού προσώπου στο ρήμα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σκέφτηκε έτσι επηρεασμένος από τα ελληνικά. Παράλληλα φαίνεται ότι ο ποιητής έμαθε τουρκικά από την άμεση επαφή που είχε με Τουρκοκύπριους, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται και από τους στίχους 19 και 23, στους οποίους χρησιμοποιεί την κατάληξη της τουρκοκυπριακής διαλέκτου *-nan* και στον στίχο 11 όπου χρησιμοποιεί το επίσης διαλεκτικό τουρκοκυπριακό *da* (και).

Βεβαίως θα ήταν λάθος και αβάσιμο να υπαινιχθώ ότι ο Β. Μιχαηλίδης αποδίδει πολύ σωστά με ελληνικούς χαρακτήρες τουρκικές λέξεις και εκφράσεις, για να αποδείξω ότι είχε άριστη γνώση της τουρκικής. Σε αρκετές λέξεις υπάρχουν φωνητικές αλλαγές, αλλά αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι ο Β. Μιχαηλίδης, όποια τουρκικά ήξερε, πιθανότατα τα έμαθε μέσω του προφορικού λόγου, επομένως είναι πολύ πιθανόν να μεσολάβησε παραφθορά των τουρκικών λέξεων:

Estağfurullah > στάφουρλα çömllekleri > τζιομελερί

Αυτή είναι και η πιο συνηθισμένη διαδικασία στο λεξικό δανεισμό μεταξύ γλωσσών γενικά και, επομένως, στο φαινόμενο των φυσικών φωνητικών αλλαγών χάρη σε γλωσσική επαφή.⁸ Ο «γραπτός δανεισμός» είναι φαινόμενο πολύ πιο σπάνιο και, στην περίπτωση του Μιχαηλίδη, εντελώς απομακρυσμένο, αφού σύμφωνα με την έρευνα ο ποιητής δεν κατείχε επαρκώς ούτε την ελληνική γλώσσα (δημοτική ή καθαρεύουσα).

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη αναφορά θα ήθελα να προσθέσω ότι ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε τα καλύτερα ποιήματά του σε μια κοινώς κατανοητή διάλεκτο («koine»),⁹ χρησιμοποίησε δηλαδή μια αυθεντική ιδιωματική γλώσσα χωρίς να προσπαθεί να την «καθαρίσει» από ξένα στοιχεία. Αυτό αποδεικνύεται από την απρόσκοπτη χρήση τουρκισμών αλλά και αρκετών λέξεων από άλλες ξένες γλώσσες, κυρίως από τα αγγλικά και τα ιταλικά. Ίσως είναι και αυτός ένας από τους παράγοντες που τον βοήθησαν να πλάσει μια πειστική (ιδιωματική) ποιητική γλώσσα, σε αντίθεση με τον Λιπέρτη που επιδίωξε συνειδητά να εξοβελίσει από τη διάλεκτο που έπλασε τουρκικές ή άλλες ξένες λέξεις. Αλλά αυτό χρειάζεται να αποδειχθεί τεκμηριωμένα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο σημείωμα αυτό συνοψίζονται παρατηρήσεις από εργασία που εκπονήθηκε σε προπτυχιακό σεμινάριο για τον ποιητή Β. Μιχαηλίδη, το οποίο δίδαξε ο Α. Παπαλεοντίου στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου (Εαρινό Εξάμηνο 2008). Είναι μέρος ευρύτερης έρευνας, για την εκπόνηση ομόθεμης διπλωματικής εργασίας.
2. Τουρκισμός θεωρείται οποιαδήποτε λέξη πέρασε σε μια γλώσσα ή σε γλωσσικό ιδίωμα μέσω της τουρκικής, ακόμα και αν πρόκειται για ελληνική, αραβική, περσική ή άλλης προέλευσης λέξη, εφόσον μεσολαβούν φωνητικές αλλαγές της τουρκικής. Ο όρος απαντάται

στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα: βλ. Matthias Kappler, *Türkischsprachige Liebeslyrik in griechisch-osmanischen Liedanthologien des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2002, σελ. 22, και χρησιμοποιείται πρώτη φορά στην επιστημονική βιβλιογραφία στο πλαίσιο των βαλκανικών σπουδών της γενιάς του Kr. Sandfeld (*Linguistique balkanique*, Paris 1930).

3. Βλ. K. Kazazis, «The status of turkisms in the present day Balkan Languages», H. Birnbaum & S. Vryonis (ed.), *Aspects of the Balkans continuity and change*, Mouton 1972 σελ. 87-116. M. Kappler, «Turcismi balcanici – continua o falsa disconntituta?», *Estratto, Letterature di Frontiera*, Anno IV, n. 2 (luglio-dicembre 1994) 105-116. M. Kappler & G. Hazai, ό.π. M. Kappler «Με χάζιν και μαράζιν: τουρκικές λέξεις στο διαλεκτικό έργο του Κώστα Μόντη», *Γλαντρον* 8-9 (Ιούν. 2007) 91-108.

4. Μ. Τριανταφυλλίδης «Ξενηλασία ή ισοτέλεια», *Άπαντα* τ. 1, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 61.
5. Βλ. K. Kazazis, ό.π., σ. 93.

6. M. Kappler, «Με χάζιν και μαράζιν...», ό.π., σσ. 91-108.

7. Παραπέμπω στην έκδοση: Β. Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, επιμ. Γιάννης Κατσούρης, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002.

8. Ο Weinreich αναφέρει ότι «η φωνητική αλλαγή προκύπτει από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τους ήχους ο ομιλητής και τους αναπαράγει στη δική του γλώσσα»: U. Weinreich, *Languages in Contact: Findings and problems*, Mouton 1964, σ. 14. Επίσης προβλ. M. Kappler, «Turzismen in griechisch-zypriotischen Quellen aus osmanischer Zeit (17.-19. Jahrhundert)», *Turks ans non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts*, E. Siemieniec-Golas & M. Pomorska (ed.) Krakow, 2005, σ. 142.

9. Για την koine, ή “Cypriot Standard Greek” βλ. Amalia Arvaniti, *The Maintenance of Diglossia in Cyprus and the Emergence of Standard Cypriot Greek*, Unpublished Paper, University of California, 2002.

Στυλιανός Ηρακλέους

Για εκδοτικά ζητήματα στην ποίηση του Β. Μιχαηλίδη

Δυστυχώς δεν διαθέτουμε ακόμα μια έγκυρη κριτική έκδοση των ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη ή έστω μια χρηστική έκδοση με τα καλύτερα από αυτά. Μια πρόσθετη δυσκολία είναι βέβαια η έκδοση των ιδιωματικών ποιημάτων του, αφού δεν υπάρχει ομοφωνία στην απόδοση της κυπριακής διαλέκτου στον γραπτό λόγο. Για τον σκοπό αυτόν απαιτείται η συνεργασία φιλόλογων και γλωσσολόγων, για να αντιμετωπίσουν σχολαστικά τα προβλήματα που εγείρονται.

Ι. Με αφορμή τη δεύτερη έκδοση των *Απάντων* του Β. Μιχαηλίδη (Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002) η Σταματία Λαουμτζή δημοσίευσε εκτενή βιβλιοκριτική, στην οποία επισήμανε προβλήματα όπως: «το σύστημα γραφής δεν είναι ενιαίο»· «αλλοίωση της μορφής και του περιεχομένου [...] με αρνητικές συνέπειες στην αισθητική και νοηματική πρόσληψη αρκετών ποιημάτων»· «το ποιητικό κείμενο που διαβάζει ο αναγνώστης δεν έχει καμία σχέση με αυτό της πρώτης δημοσίευσης». Επίσης, υπέδει-

ξε ότι «παραμένει όσο ποτέ άλλοτε επιτακτικό το αίτημα για μια φιλολογικά έγκυρη έκδοση, που να σέβεται, πριν από όλα, την κειμενική αριότητα και την αξία της λεπτομέρειας στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη» (Υλαντρον, τχ. 3, Νοέμβρ. 2002, σσ. 147-159 και ειδικότερα σσ. 151-152 και 156). Έτσι, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, ενώ η ίδια εμφανίζεται με τέτοιες αξιώσεις και οραματίζεται μια έκδοση του Β. Μιχαηλίδη «με επιστημονικές προδιαγραφές», δεν εφαρμόζει τις εκδοτικές αρχές που διακηρύσσει και γενικά κάνει αθέμιτες παρεμβάσεις ή σοβαρά σφάλματα, όταν παραθέτει ιδιωματικούς ή άλλους στίχους του ίδιου ποιητή. Στο σημείωμα αυτό επισημαίνονται μερικές τέτοιες ασυνέπειες και εκδοτικά προβλήματα.

Στη βιβλιοκριτική της, λοιπόν, η Στ. Λαουμτζή παρατηρεί: «Στη σ. 245 της έκδοσης Π/Α [Π. Παρασκευά (=Γ. Κατσούρη) / Χρ. Ανδρέου] υπάρχει η φωτογραφία ενός φυλλαδίου της εφημερίδας Κήρυξ με τίτλο “Το Νέον Έτος 1914 εύχομαι”, το οποίο συνοδεύει ως διακόσμηση το ποίημα “Πρωτοχρονιάτικον του Χίλια Εννεακόσια Δεκατέσσερα” (σ. 244-245), ποίημα το οποίο θα θεωρούσε κανείς ότι απεικονίζει. Όμως, με μια απλή αντιβολή διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα διμερές ποίημα ή καλύτερα για δύο ποιήματα τα οποία δεν ταυτίζονται με το εκδιδόμενο στις σελίδες 244-45 της έκδοσης Π/Α. Επιπλέον, ματαιώς θα αναζητήσει κανείς τα ποιήματα της φωτογραφίας αυτής μέσα στην έκδοση Π/Α [...] τα οποία [...] δεν συμπεριλαμβάνονται σε μια έκδοση που φιλοδόξησε να έχει τον τίτλο Άπαντα. Πρόκειται για δύο νέα ποιήματα, θεματικώς συμπληρωματικά μ’ έναν προφανή συμβολισμό (το ένα μιλάει για την Κύπρο και το άλλο για την Ελλάδα και την πολιτική αντιμετώπισή τους από τις μεγάλες δυνάμεις) που θα μπορούσαν (αν είχε κοιταχτεί πιο προσεκτικά η φωτογραφία που πάρθηκε σωπηρώς από την έκδοση του Θ.Ε.ΠΑ.Κ. σ. 182) να προστεθούν σε αυτή την επαυξημένη έκδοση. Παραθέτω τα δύο αυτά ποιήματα» (ό.π., σσ. 155-156).

Θα πρέπει πρώτα να συμπληρωθεί ο τίτλος του ποιήματος. Ο πλήρης τίτλος είναι: «Το νέον έτος 1914 εύχομαι / ευτυχές, εύδαιμον». Τα επίθετα «ευτυχές» και «εύδαιμον» πλαισιώνουν το ποίημα σε κάθετη στοιχειοθεσία (αριστερά το πρώτο και δεξιά το δεύτερο) και σαφώς συνδέονται με το ρ. «εύχομαι», άρα είναι μέρος του τίτλου.

Κατά την αντίληψή μου, δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι το ποίημα αυτό αποτελείται από «δύο νέα ποιήματα, θεματικώς συμπληρωματικά μ’ έναν προφανή συμβολισμό (το ένα μιλάει για την Κύπρο [στ. 1-20] και το άλλο για την Ελλάδα και την πολιτική αντιμετώπισή τους από τις μεγάλες δυνάμεις [στ. 21-32])» και ότι «θα μπορούσαν [ως δύο διαφορετικά ποιήματα] να προστεθούν σε αυτή την επαυξημένη έκδοση» των Απάντων. Με άλλα λόγια, η Στ. Λαουμτζή θεωρεί ότι, κάθε φορά που ο Β. Μιχαηλίδης αλλάζει θεματική κατεύθυνση σε ένα ποίημά του (έστω και αν «θεματικώς» η κατεύθυνση αυτή αποτελεί «συμπλήρωμα» των προηγούμενων στίχων), θα πρέπει να χωρίζουμε το ποίημα αυτό σε επιμέρους ποιήματα, τα οποία θα έχουν έναν κοινό τίτλο. Με την ίδια «λογική» το ποίημα «Πρωτοχρονιάτικον του χίλια εννεακόσια δεκατέσσερα» (και θα

μείνω μόνο σε αυτό, μια και το αναφέρει και η ίδια στο δημοσίευσμά της) θα πρέπει α) να το χωρίσουμε σε τρία ξεχωριστά («θεματικώς συμπληρωματικά») ποιήματα, β) να τα συστεγάσουμε κάτω από τον ίδιον τίτλο και γ) να μεριμνήσουμε ώστε «να προστεθούν» στο αναθεωρημένο (αριθμητικά) ποιητικό corpus του Β. Μιχαηλίδη.

Κατά την «παράθεση» του ποιήματος δεν γίνεται καμία, σχεδόν, προσπάθεια για εκδοτική αποκατάστασή του – με μία μόνο «προφανή» εξαίρεση, την οποία θα σχολιάσουμε παρακάτω. Ας ξεκαθαριστεί εδώ ότι, από τη στιγμή που παρατηρείται έστω και μία ηθελημένη αλλαγή στην καταγραφή, δεν μπορούμε πλέον να μιλούμε για απλή παράθεση αλλά για εκδοτική προσπάθεια.

Η Στ. Λαουμτζή επισημαίνει ότι, σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν «καταφανείς εκδοτικές αβλεψίες», οι οποίες δεν παραβιάζουν «τη βασική εκδοτική αρχή που θέλει τον φιλολογικό επιμελητή να μην διορθώνει», είναι θεμιτό (και, φιλολογικώς, επιβεβλημένο) να προχωρεί κανείς σε εκδοτικές-φιλολογικές επεμβάσεις: ωστόσο, η ίδια διατηρεί αβασάνιστα «καταφανείς εκδοτικές αβλεψίες», τις οποίες θα έπρεπε να είχε διορθώσει: άνευ κόμματος κλητικές προσφωνήσεις («Πατρίς μου», «Ίταλία» κ.λπ.) και ασύνδετο σχήμα («ρίψε σχίσε»), μικρο-εκδομένη «μεγάλην Βρεττανίαν», οξεία στη «μονοσύλλαβη» πόλη όπου αιχμαλωτίστηκε ο Ναπολέοντας («Είς τὸ Μέτς ἡχμαλωτίστη») κ.λπ. Η μόνη «προφανής» εξαίρεση της πιο πάνω «εκδοτικής αρχής» παρατηρείται στον στ. 24, τον οποίον αντιγράφω:

Γιὰ νὰ εἶναι τοῦ Αἰνείου ἡ ψυχὴ [του] γαληνώσα.

Η βιβλιοκριτικός, «διαβάζοντας», προφανώς, «Γιὰ νὰ εἶναι τοῦ Αἰνείου ἡ ψυχὴ γαληνώσα», θεώρησε ότι χωλαίνει το μέτρο· έτσι, πρόσθεσε στον στίχο ένα κτητικό (και μετρικά αχρείαστο) «του».

Εκτός από τη λαθασμένη διατήρηση της βαρείας στη λ. «ψυχὴ» (έγκλιση τόνου μετά το εμβόλιμο «του»), η Στ. Λαουμτζή, παραβιάζοντας την εκδοτική αρχή «που θέλει τον φιλολογικό επιμελητή [...] να αντιμετωπίζει με σεβασμό τις επιλογές του ποιητή», δεν πρόσεξε ότι στο δακτυλογραφημένο (και ευανάγνωστο) φυλλάδιο από την εφ. Κήρυξ η τελευταία λέξη είναι πεντασύλλαβη («γαληνῶσα») και όχι τετρασύλλαβη και αμάρτυρη («γαληνώσα»).

Π. Αλλά και σε πιο πρόσφατο δημοσίευμα της Στ. Λαουμτζή («Ήραν την πόλιν πήραν την' Πάλε με χρόνια με καιρούς· η εικόνα της Πόλης στον εθνικό ποιητή της Κύπρου Βασίλη Μιχαηλίδη, ο διάλογος με τη δημοτική παράδοση», στον συλλογικό τόμο: Κωνσταντινούπολη, 550 χρόνια από την άλωση, Γρανάδα 2006, σσ. 479-489»), επανέρχονται αρκετά προβλήματα σχετικά με την «παράθεση» αποσπασμάτων από ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη. Μεταξύ άλλων «παραθέτει» (από ποια έκδοση;) εξήντα στίχους από τέσσερα ιδιωματικά ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη: «Η 9η Ιουλίου του 1821...», «Η Χιώτισσα...», «Ο Κωνσταντίνος» και «Το όρομαν του Ρωμιού». Όμως, η απόδοση των ιδιωματικών αυτών ποιημάτων

παρουσιάζει προβλήματα (ασυνέπειες, απροσεξίες) που πραγματικά ξενίζουν και ενοχλούν.

Από μια πρώτη ανάγνωση των αποσπασμάτων αυτών, αποδεικνύεται ότι η αρθρογράφος αποδίδει κατά το δοκούν την κυπριακή διάλεκτο, χωρίς να υιοθετεί μια ενιαία εκδοτική τακτική ή χωρίς να λαμβάνει υπόψη προγενέστερες εκδοτικές προτάσεις. Έτσι, α) συνήθως δεν αποδίδει φωνητικά τις ιδιωματικές λέξεις, αλλά τις γράφει σύμφωνα με τη νεοελληνική κοινή (λ.χ., «και», «σχοινιά», «γλυκειά»); β) αλλού αλλοιώνει λέξεις, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τύπων «εμβαπτισμένων» τόσο στη νεοελληνική κοινή όσο και στο κυπριακό ιδίωμα (λ.χ., «χειροττερεύκετε», «μαχαιρούς»); γ) αλλού αποδίδει το κυπριακό ιδίωμα με τη χρήση λατινικών γραμμάτων («chichinίστραν»); δ) αλλού επιχειρεί να αποδώσει την κυπριακή προφορά χρησιμοποιώντας το απλό και όχι το παχύ σ (λ.χ., «εσαϊρέτησεν») ή το τσ αντί το τϛ (λ.χ., «εφατσήσαν»); και ε) δεν υιοθετεί την αφομοίωση του τελικού ν, που εφαρμόζεται σε παλιότερες εκδόσεις (γρ. «είπαν μου» αντί «είπαμ μου»).

Δεν λείπουν όμως και πιο σοβαρές παρεμβάσεις και αθέμιτες αλλοιώσεις λέξεων. Όπως είναι γνωστό, το κύκνειο άσμα του Β. Μιχαηλίδη, «Το όρομαν του Ρωμιού», δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην εφ. Σάλπιγξ (24 Ιαν. 1917) και, ακολούθως, στην έκδοση Βασίλη Μιχαηλίδη, Ποιήματα (Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού, Κύπρος 1960, σσ. 49-50). Αντιγράφω τους στίχους 40 και 58 από τις εκδόσεις αυτές, επιτάσσοντας, σε κάθε περίπτωση, και τις διαφοροποιημένες αποδόσεις της Στ. Λαουμτζή, οι οποίες αλλοιώνουν τη νοηματική πρόσληψη του ποιήματος.

είμ' εγώ που σ' επολέμουν, κ' εις του Ρωμανού την Πόρταν (1917)
είμ' εγώ που σ' επολέμουν κ' εις του Ρωμανού την Πόρταν (1960)
είμ' εγώ που σ' επολέμουν κει 'ς του Ρωμανού την Πόρταν (Στ. Λαουμτζή)

κ' έμπηκεν ο Κωνσταντίνος κ' άρκεψε δοξολογία (1917)
κ' έμπηκεν ο Κωνσταντίνος κ' άρκεψεν δοξολογία (1960)
κ' έμπηκεν ο Κωνσταντίνος κ' άρκεψαν δοξολογία (Στ. Λαουμτζή)

Προφανώς είναι εντελώς αυθαίρετη η «διόρθωση» του «κ' εις» σε «κει 'ς», αλλά και του «άρκεψεν» σε «άρκεψαν». Σε καμιά άλλη έκδοση του ποιήματος δεν προτείνονται τέτοιες «λύσεις». Άλλωστε από τα νοηματικά συμφραζόμενα δεν δικαιολογείται η μετατροπή του συνδέσμου (κι) σε τοπικό επίρρημα (κει). Και από εδώ φαίνεται ότι η Στ. Λαουμτζή δεν συμβουλευτήκε καθόλου την πρώτη δημοσίευση του ποιήματος, που είναι η πιο σωστή.

Ένα άλλο πρόβλημα έχει να κάνει με την απόδοση του ιδιωματικού και ή κι. Στις σύγχρονες εκδόσεις οι φιλόλογοι-επιμελητές χρησιμοποιούν είτε α) τους τύπους κ' (ιδιωμ. τζ') και κι' (ιδιωμ. τζι') είτε β) τον ενιαίο τύπο κι (ιδιωμ. τζι). Ωστόσο, η Στ. Λαουμτζή όχι μόνο χρησιμοποιεί αυθαίρετα και τους τρεις τύπους (λ.χ., «κι ο γιος μου», «κ' εσύγκλησεν», «κι' έν' να πασιώσω») αλλά, σε κάποιες περιπτώσεις, επιλέγει τον τύπο κ' και μπροστά από λέξεις που αρχίζουν με [a] ή [o], παρόλο που, όπως

είναι γνωστό, σε αυτά τα γλωσσικά περιβάλλοντα το και δεν ουρανώνεται (όπως, λ.χ., στη λ. κερί). Έτσι, όταν γράφει «κ' άρκεψαν», «κ' όπου» και «κ' ότι», κανονικά θα έπρεπε να διαβάσουμε «κάρκεψαν», «κόπου» και «κότι» αντίστοιχα!

Κυριάκος Ιωάννου

Η ιστορία του θησαυρού του Αιγύπτιου βασιλιά Ραμφίνιτου (Ηρόδ. 2, 121.1 κ.ε.) σε κυπριακό παραμύθι

Σε πρόσφατο βιβλίο τους με τίτλο *Karşılaştırmalı Kıbrıs Türk ve Rum Masalları, Gökada Yayınları 2007* (=Συγκριτική ανάλυση τουρκοκυπριακών και ελληνοκυπριακών παραμυθιών) οι Τουρκοκύπριοι Mahmut İslamoğlu και Sevkət Öznuur ισχυρίζονται, μεταξύ άλλων,¹ ότι τα τουρκοκυπριακά παραμύθια συγκεντρώνουν περισσότερες λογοτεχνικές και άλλες αρετές από τα ελληνοκυπριακά, αφού, όπως διατείνονται, «τα ελληνικά παραμύθια στερούνται τη χάρη και τη γοητεία που ασκούν τα τουρκικά παραμύθια» (σ. 22). Πέρα όμως από τον ισχυρισμό τους αυτό, υποστηρίζουν ότι οι πλείστες τουρκικής προέλευσης λέξεις που απαντώνται στα ελληνοκυπριακά παραμύθια (kocakarı = γριά, vatan = πατρίδα,² acaba = μήπως, belki = μακάρι, masa = τραπέζι),³ καθώς και άλλα μοτίβα των ελληνοκυπριακών παραμυθιών, όπως π.χ. η συχνή χρήση του αριθμού σαράντα, η χρήση της λέξης Padişah (πρβ. περσ. rādişāh) (αντί της ελληνικής βασιλιάς), της λέξης asker (αντί της ελληνικής στρατιώτης), της λέξης Vizier (αραβ. wazīr) (αντί της ελληνικής βασιλόπουλο), όλα αυτά, λοιπόν, αλλά και το γεγονός ότι σ' ένα παραμύθι ο υπεύθυνος κάποιου πανδοχείου στην Πάφο λέγεται İbrahim (πρβ. ελλην. Αβραάμ), προδίδουν την τουρκική προέλευση των ελληνοκυπριακών παραμυθιών! «Πέρα από το πλήθος των τουρκικών λέξεων που απαντώνται στα παραμύθια, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που υποδεικνύουν ότι τα ελληνοκυπριακά παραμύθια αποτελούν τουρκικά δάνεια» (σ. 38).

Ανέμενα ότι η έκδοση του βιβλίου αυτού θα προκαλούσε έντονη την αντίδραση των πνευματικών μας ανθρώπων, των ακαδημαϊκών και των ερευνητών μας. Συνέβη όμως και σ' αυτή την περίπτωση εκείνο που συνέβη με ένα άλλο βιβλίο των ίδιων συγγραφέων με τίτλο *Kıbrıs Rum Halk Edebiyatı'nda Türkler İçin Yakılan Ağítlar*, όπου διαστρεβλώνουν θέματα της κυπριακής λαϊκής ποιητάρικης ποίησης και εξάγουν αυθαίρετα συμπεράσματα, καθώς και με το βιβλίο του Mehmet Ertuğ, *Geleneksel Kıbrıs Türk tiyatrosu*, Birinci Baskı 1993 [= Τουρκοκυπριακό λαϊκό θέατρο, Έκδοση Α', 1993], όπου διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι το ελληνοκυπριακό λαϊκό θέατρο σκίων ξαπλώθηκε στην Κύπρο από Τουρκοκύπριους φορείς, που το μετέφεραν προηγουμένως από την Τουρκία. Για θέματα που εγείρονται, βέβαια, σχετικά με την κυπριακή διάλεκτο και την απόπειρα να ταυτιστεί

αυτή με τα λεγόμενα Kibrisliça, μου δόθηκε η ευκαιρία ν' αναφερθώ στα *Μικροφιλολογικά*.⁴

Είμαι βέβαιος ότι οι δυο πάνω συγγραφείς μικρή μόνο ιδέα έχουν για τον τρόπο που λειτουργεί η προφορική ποίηση και λογοτεχνία γενικά από τα χρόνια του Ομήρου μέχρι σήμερα. Η τεχνοτροπία των επαναλήψεων και των στερεότυπων στίχων δίνουν μια γοητεία στο προφορικό κείμενο και παρέχουν την ευκαιρία στην αφηγητή ν' ανασάνει από τη μακροσκελή αφήγησή του και να μπορέσει να την συνεχίσει. Τις αρετές αυτές που απαντώνται στον τρόπο που μεταδίδονται τα προφορικά κείμενα σ' όλους τους λαούς, οι συγγραφείς τις εξέλαβαν ως τεχνοτροπική αδυναμία. Βέβαια, με βάση τη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι δυο πάνω ερευνητές εξάγεται το συμπέρασμα ότι έχουν φτωχή και περιορισμένη γνώση της πλούσιας βιβλιογραφίας για τα κυπριακά παραμύθια. Βασικά παραπέμπουν στις δυο συλλογές παραμυθιών της Νίκης Μαραγκού (*Εφτά παραμύθια από την Κύπρο*, Κοχλίας, Αθήνα 1994, *Παραμύθια της Κύπρου*, Λευκωσία 2003) και στη συλλογή παραμυθιών του Κ. Παπαγεωργίου (*Παραμύθια της Κύπρου*, Στρόβολος 2001).

Οι δυο Τουρκοκύπριοι ερευνητές αγνοούν την πληθώρα λαϊκών (όχι έντεχνων) παραμυθιών που διέσωσαν οι Νέαρχος Κληρίδης, Νικ. Κονομής, Θεόδ. Παπαδόπουλλος κ.ά. Είμαι βέβαιος ότι αν διάβαζαν το παραμύθι με τίτλο «*Θκειος τ'ξι αρφότεγνος*» που διέσωσε ο Κληρίδης από το στόμα του ογδοντάρη τότε Χριστόδουλου Θεοδότου, από τον Αγρό⁶ και διαπίστωναν ότι σ' αυτό συσσωματώνονται εννέα συνολικά τουρκικής προέλευσης λέξεις (ράστιν, πάϊν, εξίκικιν, κοτζάκαρη, χαπάριν, τελλάλης, χασνές, παπούτσιν και πέρικι), χωρίς δεύτερη σκέψη θ' απέδιδαν το παραμύθι αυτό στους Τούρκους, χωρίς, βέβαια, να υποφιαστούν (όπως κανείς μέχρι σήμερα, δυστυχώς, δεν υποψιάστηκε) ότι το παραμύθι αυτό παραπέμπει απευθείας και χωρίς αμφιβολία στον Ηρόδοτο (Βιβλ. 2, 121.1 κ.ε.) και συγκεκριμένα στη διασκεδαστική ιστορία για το θησαυρό του Αιγύπτου βασιλιά Ραμφίνιτου, που πρέπει να έζησε γύρω στα 1200 π.Χ. Γλαφυρή διήγηση της ιστορίας αυτής του Ηροδότου δημοσίευσε ο Ι.Θ. Κακριδής προλογίζοντας τη φιλοτεχνημένη από το Δημήτρη Μαρωνίτη μετάφραση του *Ηροδότου Ιστορία*, Αθήνα 1964.⁷ Για το παραμύθι αυτό ετοίμασα εκτενή μονογραφία, δυστυχώς όμως οι εκδοτικοί οίκοι στους οποίους αποτάθηκα προς έκδοση ζητούν συμπληρωματικά ποσά (πέρα απ' εκείνα που εισπράττουν από το Υ.Π.Π.) τα οποία είναι αδύνατο (αλλά και απαράδεχτο) να καταβάλω. Το κράτος οφείλει ν' αναλάβει τις ευθύνες του έναντι των συγγραφέων και των ερευνητών, διαφορετικά αύριο θα διαβάζουμε τα παραμύθια, τα τραγούδια και τη διάλεκτο του λαού μας ως τουρκικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επαναλαμβάνουν π.χ. το κουραστικό πια τροπάρι ότι η Κύπρος είναι από αιώνες πριν το κοινό σπίτι δύο λαών (two peoples) που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους: έχουν διαφορετική καταγωγή, διαφορετικό πολιτιστικό υπόβαθρο, διαφορετική θρησκεία και διαφορετική γλώσσα.
2. Η τουρκική λέξη vatan (αραβ. waTan) είναι εντελώς ξένη στην κυπριακή διάλεκτο.
3. Οι συγγραφείς συγχέουν την ελληνική λέξη μάζα (από το ρ. μασώ, υποχωρ.), που σημαίνει φαί, με την τουρκική λέξη masa (λατ. mensa), που σημαίνει τραπέζι και είναι άγνωστη στην κυπριακή διάλεκτο.

4. Βλ. Κ. Γιαγκουλλή, «Περί του κυπριακού χαλλουμιού και της κυπριακής διαλέκτου ενγένει», *Μικροφιλολογικά* 23 (Άνοιξη 2008) 53-54.
5. Παραλλαγές του παραμυθιού αυτού υπάρχουν πάρα πολλές. Οι πιο σημαντικές είναι οι εξής: α) «Ιστορία 'νού ττεμπέλη», Αφηγητής: Θεοδόσης Γιαννή Πισσάρη, από τον Αγρό. Βλ. Ν. Κληρίδη, «Δέκα κυπριακά παραμύθια», *Κυπριακά Σπουδαί* ΛΒ' (1968) 203-204· β) «Ο άνθρωπος με τα τρία παιδιά ή Ο κλέφτης που έγινε γαμπρός του βασιλέα», Καταγραφή Κ. Ιωαννίδη, καθ' υπαγόρευση της μαθήτριας της Α' τάξης του Γυμνασίου Ριζοκαρπάσου Ανδρούλλας Ζάχαρου (1963). Ίσως όλες οι πιο πάνω παραλλαγές του παραμυθιού προέκυψαν από το παραμύθι με τίτλο «Παραμύθι του φυσικού Κλέφτη», που διέσωσε ο Αθ. Α. Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τόμ. Β', Εν Αθήναις 1891, σσ. 320-325.
6. Βλ. Ν. Κληρίδη, «Κυπριακά παραμύθια. Μέρος Β'. Διάφορες διηγήσεις», *Κυπριακά Σπουδαί* ΚΔ' (1960) 84-90.
7. Βλ. επίσης Μ.Γ. Μερακλή, *Το λαϊκό παραμύθι. Κείμενα παραμυθολογίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 111-123· D.A. Petropoulos, «Das Rampsinitos-Märchen in neugriechischen Überlieferungen», *Λαογραφία* 22 (1965) 343-53.

Κ.Γ. Γιαγκουλλής

Το λογοτεχνικό περιοδικό *Μέλισσα* (Λευκωσία 1919)

Πριν από αρκετά χρόνια είχαν εντοπιστεί σε κυπριακές εφημερίδες ή αλλού ίχνη του άφαντου λογοτεχνικού περιοδικού *Μέλισσα*, αλλά μόλις πρόσφατα βρέθηκε το ίδιο το έντυπο στη βιβλιοθήκη του συγγραφέα Γιάννη Σταυρινού Οικονομίδη (1894-1987).¹ Ο τελευταίος ήταν τακτικότατος συνεργάτης του περιοδικού αυτού (συνεργάζεται και στα οχτώ τεύχη που σώζονται στη βιβλιοθήκη του) και ενδεχομένως έχει διασώσει όλα τα τεύχη της *Μέλισσας*, παρόλο που ο Ν.Γ. Κυριαζής στην *Κυπριακή βιβλιογραφία* του κάνει λόγο για δώδεκα τεύχη. Όμως αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι: α) το 8^ο τεύχος της *Μέλισσας* βγήκε στις 23/6 Ιουλίου 1919· β) την πληροφορία που δίνεται στο ίδιο τεύχος ότι «το ερχόμενο φυλλάδιό του θα καθυστερήσει και θα εκδοθεί με το επόμενο του, επειδή ο διευθυντής του περιοδικού μας ανεχώρησε στην εξοχή κατά συμβουλή του γιατρού»· γ) τη μαρτυρία ότι ο νεαρός εκδότης του, ο Χρηστάκης Γ. Παπανικολάου,¹ είχε εξασφαλίσει εγγραφή στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου του Σικάγου (εφ. *Πατρίς*, 3/16.4.1919), αλλά στη συνέχεια έκανε νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών· και δ) το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί καμιά μαρτυρία που να αναφέρεται στην έκδοση νέου τεύχους μετά τον Ιούλιο του 1919 – τότε όλα αυτά ίσως δεν μας επιτρέπουν να δεχτούμε αβασάνιστα τη μαρτυρία του Ν.Γ. Κυριαζή για την κυκλοφορία δώδεκα τευχών.

Στοιχεία ταυτότητας: «*Μέλισσα*, δεκαπενθήμερο φιλολογικό [=λογοτεχνικό] περιοδικό». Διευθυντής [και εκδότης]: Χρηστάκης Γεωργ. Παπανικολάου. Τόπος έκδοσης: Λευκωσία. Τυπογραφείο: «Παρνασσός» Κ.Χ. Ησύχου. Διάρκεια: 17/28 Φεβρουαρίου 1919 - 23/6 Ιουλίου 1919 (;). Μέγεθος: Οχτώ (;) οχτασέλιδα τεύχη με χωριστή σελιδαρίθμηση. Διαστάσεις: 29 x 22 εκ., δίστυλο (κάποτε μονόστυλο). Περιοδικότητα: Δεκαπενθήμερο (τχ. 1-6). Ετήσια συνδρομή: 6 σελίνια.

Δεν είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή να σχολιαστεί ο χαρακτήρας και να αποτιμηθεί η συνεισφορά της *Μέλισσας*. Πολύ συνοπτικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, ύστερα από την πρωιμότερη απόπειρα για έκδοση ενός καθαρά λογοτεχνικού περιοδικού στην Κύπρο με τη *Μούσα της Λάρνακας* (1917), είναι το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό που εμφανίζεται με περισσότερες αξιώσεις και κερδίζει συνεργασίες από έναν ευρύτερο κύκλο κυπρίων συγγραφέων, κάποτε και συνεργασίες Ελλαδιτών και Αιγυπτιωτών. Όπως αναγράφεται στο προγραμματικό σημείωμα της σύνταξης, η *Μέλισσα* έρχεται να αναπληρώσει την έλλειψη ενός κυπριακού λογοτεχνικού περιοδικού, που «να δίνει την εικόνα της νεοελληνικής, της ξένης και της κυπριώτικης συνεργασίας» (τχ. 1). Πρόκειται, επίσης, για περιοδικό των δημοτικιστών – κι αυτό στάθηκε η αφορμή να επιστραφεί από μερικούς το πρώτο τεύχος, που συνήθως διανεμόταν για εγγραφή συνδρομητών (τχ. 2). Σε ορισμένα σημεία (και στην τυπογραφική εμφάνιση) η *Μέλισσα* θυμίζει την πιο βραχύβια *Μούσα της Λάρνακας*, παρόλο που η τελευταία παρέμεινε και στα τέσσερα τεύχη της το περιοδικό μιας ομάδας νεαρών με συγγραφικές φιλοδοξίες. Όπως θα φανεί στη συνέχεια από την καταγραφή των περιεχομένων των οχτώ τευχών της *Μέλισσας*, φιλοξενούνται συνεργασίες δεκαεφτά κυπρίων συγγραφέων, αλλά (ανα)δημοσιεύονται και λογοτεχνικά κείμενα οχτώ ελλαδιτών και τεσσάρων αιγυπτιωτών λογοτεχνών. Δεν έχουν ληφθεί υπόψη τα επτά αταύτιστα αρχικά ονομάτων ή ψευδώνυμα (σύμφωνα με τον Κυρ. Ντελόπουλο, το Θεοτούμπης είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί από τον Ε. Ροΐδη). Φυσικά θα πρέπει να εξεταστεί αν τα κείμενα των μη κυπρίων συνεργατών αποτελούν πρωτότυπες συνεργασίες (οπότε αυτές αποκτούν μεγαλύτερη σημασία), ή αν αποτελούν απλές αναδημοσιεύσεις. Για παράδειγμα, τα δυο ποιήματα του Παλαμά είναι αναδημοσιεύσεις· το ίδιο συμβαίνει και με τα διηγήματα του Βουτυρά (πρωτοδημοσιεύτηκε στα *Παναθήναια* το 1910) και του Παρορίτη (από τη συλλογή *Από τη ζωή του δειλινού*, 1906), ίσως και με το ποίημα του Γερ. Σπαταλά (παρόλο που ο τελευταίος αναφέρεται ως «γλυκός φίλος» του Γ.Σ. Οικονομίδη, τχ. 1). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του Νίκου Νικολαΐδη, ο οποίος για πρώτη φορά συνεργάζεται με κυπριακό έντυπο και παρουσιάζεται σε σημείωμα της σύνταξης ως «ο διάδοχος του πρύτανη της νεοελληνικής διηγηματογραφίας Δημοσθένη Βουτυρά» (τχ. 1). Φαίνεται ότι ο νεαρός εκδότης του περιοδικού είχε έρθει σε επαφή με τον συγγραφέα, ο οποίος βρισκόταν ακόμη στην Αθήνα, για να εξασφαλίσει για το πρώτο τεύχος την πρώτη δημοσίευση του διηγήματός του «Οι υπερέτες». «Ο Μπαξεβάνης», όμως, πιθανόν να αποτελεί αναδημοσίευση από τα αλεξανδρινά *Γράμματα* (1916), παρόλο που υπάρχουν παρεμβάσεις στην ορθογραφία και στη στίξη αλλά και τυπογραφικές αβλεψίες. Ενδιαφέρει και η πληροφορία που δίνεται ότι «ο υπέροχος ποιητής κ. Σικελιανός με τον συμπατριώτη μας διηγηματογράφο κ. Νίκον Κ. Νικολαΐδη θα έλθουν στο νησί μας για να περάσουν το καλοκαίρι [του 1919] απάνω στα κυπριώτικα βουνά. (τχ. 3). Όμως ο Σικελιανός ποτέ δεν πραγματοποίησε ένα τέτοιο ταξίδι. Ο ίδιος ο Νικολαΐδης, επίσης, μεσολαβεί για να προωθηθεί η συνεργασία της

Ειρήνης της Αθηναίας, με την οποία συνδεόταν φιλικά, ίσως και άλλων συγγραφέων.

Εκτός από ποιήματα και διηγήματα, παρατηρείται ένας μικρός συνωστισμός πεζών ποιημάτων ή κειμένων που βρίσκονται πιο κοντά στην κατηγορία αυτή παρά στην ποίηση ή την πεζογραφία. Η λογοτεχνική κριτική είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Οι μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων είναι μάλλον περιορισμένες ποσοτικά και δεν έχει εξακριβωθεί αν αποτελούν αναδημοσιεύσεις, εκτός από αυτές του Θρ. Αυτόνομου και του Μ. Γαβριηλίδη, που πιθανόν να εμφανίζονται για πρώτη φορά στη *Μέλισσα*.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ και μια άλλη μαρτυρία από τις «Γραμμούλες» της σύνταξης: Ο εκδότης του περιοδικού εκφράζει την (απραγματοποίητη) πρόθεσή του να συγκεντρώσει σε τόμο «τα ωραία διηγήματα» του Κ.Γ. Ελευθεριάδη «σαν ένα πνευματικό μνημόσυνο» (τχ. 6, 12/25 Μαΐου 1919, σ. 8). Ασφαλώς αναφέρεται στα «κυπριακά διηγήματα» που είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Αυγή* (1908-1911) του Κ.Γ. Ελευθεριάδη. Η σιγουριά με την οποίαν ο Χρ. Παπανικολάου ταυτίζει τον συγγραφέα των διηγημάτων αυτών με τον Κ.Γ. Ελευθεριάδη δείχνει ότι βασίζεται σε έγκυρη πηγή, ίσως από το οικογενειακό περιβάλλον του εκλιπόντος. Δηλαδή διαθέτουμε τώρα και μια εξωτερική (καθόλα αξιόπιστη) μαρτυρία, που μας επιτρέπει να αποδώσουμε με ασφάλεια τα ενδιαφέροντα αυτά διηγήματα στον συγγραφέα τους – και όχι στον Ν. Χατζηγαβριήλ ή σε οποιονδήποτε άλλον.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΕΥΧΟΣ

Τεύχος 1 (17/28 Φεβρουαρίου 1919) 1-8

[Προγραμματικό σημείωμα της Σύνταξης], «Λίγα λόγια», σ. 1. ~ Λήδα Λάρβα, «Προς το φως», πζ. πμ., σσ. 1-2. ~ Νίκος Σαντορινιός, «Βλέπε ψηλά», πμ., σ. 2. ~ Πέτρος Συγκλητικός, «Τραγούδια του πόνου», πζ. πμ., σ. 2. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Νίκος Κ. Νικολαΐδης, «Οι υπερέτες», δγ., σ. 4. Γλάφκος Αλιθέρσης, «Σ' ένα έφηβο», πμ., σ. 5. ~ Σάβας Χρίστης, «Γράμματα χωριάτη», επιστ. αφγ., σ. 6. ~ Πέτρος Αλήτης, «Στο παράθυρο», δγ., σ. 7. «Γραμμούλες», «Αλληλογραφία» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 2 (3/16 Μαρτίου 1919) 1-8

Γιάγκος Ηλιάδης, «Πεζά τραγούδια», σ. 1. ~ Γεωργία Λοφίτη, «Αισθήματα», πζ. πμ., σ. 2. ~ Πάνος Σταυρινός, «Συμβουλή», πμ., σ. 2. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Νίκος Κ. Νικολαΐδης, «Οι υπερέτες», δγ., σ. 4. ~ Κωστής Παλαμάς, «Από τον 'Υμνο της ζωής'», πμ., σ. 5. ~ Σάβας Χρίστης, «Γράμματα χωριάτη», επιστ. αφγ., σ. 6. ~ Πέτρος Αλήτης, «Στο παράθυρο», δγ., σ. 7. «Γραμμούλες» και ανακοινώσεις, σ. 8.

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Τεύχος 3 (17/30 Μαρτίου 1919) 1-8

«Ανατολίτικη ποίησης (Από το Χαλί των γιασεμιών)», μτφρ. Κ. Τριχογλίδης, σ. 1. ~ «Από τα ποιήματα του Ινδού Αμαρού. Η παντρεμένη / Τρομερή απόφασις», μτφρ. Κ. Τριχογλίδης, σ. 1. ~ Αρσέν. Κ. Νικολαΐδης, «Το καμένο σπίτι», δγ., σ. 2. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Νυκτερίδες», πμ., σ. 3. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Νίκος Κ. Νικολαΐδης, «Οι υπερτέρες», δγ., σσ. 4-5. ~ Σάβας Χρίστης, «Γράμματα χωριάτη», επιστ. αφγ., σ. 6. ~ Πέτρος Αλήτης, «Στο παράθυρο», δγ., σ. 7. ~ Γεράσιμος Σπαταλάς, «Μη στη χαρά ξανοίγεσαι», πμ., σ. 7. «Γραμμούλες», «Ανοιχτά γράμματα» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 4 (31/13 Απριλίου 1919) 1-8

«Από τα ερωτικά του Ινδού Αμαρού. Δάκρυα / Η φιλαρέσκεια / Η ανησυχία / Η ανάγκη των δακρύων / Μακρὰ απ' τον κόσμο / Το λουλούδι του λωτού», μτφρ. Κ. Τριχογλίδης, σ. 1. ~ Σωτηρ. Σ. Μαρκίδης, «Εκπλήξεις» (I-III), πζ. πμ., σσ. 2-3. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Λήδα Λάρβα, «Εικόνα», πζ. πμ., σ. 4. Γεώργιος Α. Μαρκίδης, «Λήκυθος», πμ., σ. 5. ~ Ευγένιος Ν. Ζήνων, «Το δειλινό», πμ., σ. 5. ~ Σάβας Χρίστης, «Γράμματα χωριάτη», επιστ. αφγ., σ. 6. ~ André Suarés Remarques, «Μια λέξη για τον Κάντιο», μλτ., μτφρ. Μ. Γαβριηλίδης, σσ. 6-7. «Γραμμούλες», «Ανοιχτά γράμματα» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 5 (28/11 Μαΐου 1919) 1-8

Luici Orsini, «Πρόζες. Πρωί στη Νάπολη / Μεσημέρι στη Βενέτζια / Δείλι στη Ρώμα / Βράδυ στο Παλέρμο», πζ. πμ., μτφρ. Αδ. Αμιάντος [=Θρ. Αυτόνομος], σ. 1. ~ Α.Δ., «Η τρελλή με τις παπαρούνες», δγ., σ. 2. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Δ. Ταγκόπουλος, «Μιλάει το κύμα», αφγ., σ. 4. ~ Σύλβιος [=Ιορδάνης Ιορδανίδης], «Πεζοί ρυθμοί. Η λιτανεία του υψωμού», πζ. πμ., σ. 4. ~ Στέφανος Πνευματικός, «Άρρητα ρήματα», πμ., σ. 5. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Στο γνωστό ακρογιάλι», πμ., σ. 5. ~ Σάβας Χρίστης, «Γράμματα χωριάτη», επιστ. αφγ., σ. 6. ~ Μ.Δ. Φραγκούδης, «Ωραία λόγια» [χαιρετισμός στους ΙΒ' Παγκύπριους αθλητικούς αγώνες], σ. 7. ~ «Γραμμούλες», «Νέες εκδόσεις» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 6 (12/25 Μαΐου 1919) 1-8

Ειρήνη Πολ. Δημητρακοπούλου, «Ερείπια αναμνήσεων», πζ. πμ., σ. 1. ~ Νίκος Κ. Νικολαΐδης, «Ανθρώπινες και άνηθινες ζωές. Ο μπαξεβάνης», πζ. πμ., σσ. 2-3. ~ Δ. Ταγκόπουλος, «Χωριάτικα γράμματα», αφγ., σ. 3. ~ Γεώργιος Α. Μαρκίδης, «Χθες βράδυ», πζ. πμ., σ. 4. ~ Νικ. Κλ. Λανίτης, «Γαλήνη καλοκαιριού», πμ., σ. 5. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Θάλασσα φεγγαρόφωτη», πμ., σ. 5. ~ [Χρ. Παπανικολάου], «Alea jacta est» [αρνητικό σχόλιο για τη γλώσσα στο βιβλίο του Ε.Κ. Ιερωνυμίδη Παγκύπριοι, πανελλήνιοι και παγκόσμιοι ορίζοντες], σ. 7. [Χρ. Παπανικολάου], «Πικρή η αλήθεια» [σχόλιο για τη γιορτή των Ανθεστηρίων στη Λευκωσία], σ. 7. ~ «Γραμμούλες», «Νέες εκδόσεις» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 7 (2/15 Ιουνίου 1919) 1-8

Δημοσθένης Βουτυράς, «Οι αποσκευές των νεκρών», δγ., σ. 1. ~ Κώστας Παρορίτης, «Με το αίμα», δγ., σσ. 2-3. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Μελής Π. Νικολαΐδης, «Το αίνιγμα», δγ., σ. 4. ~ Γιάγκος Ηλιάδης, «Τετραστίχα», πμ., σ. 5. ~ Θεοτούμπης, «Ανοιχτά γράμματα», σ. 6. ~ [Χρ. Παπανικολάου], «Φιλοσοφικά και Φιλολογικά Χρονικά», κρτ., σ. 7. ~ «Γραμμούλες», «Ανοιχτά γράμματα» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Τεύχος 8 (23/6 Ιουλίου 1919) 1-8

Francis Jammes, «Ο παράδεισος», δγ., μτφρ. Κ., σ. 1. ~ Κώστας Παρορίτης, «Με το αίμα», δγ., σσ. 2-3. ~ Γ.Σ. Οικονομίδης, «Γράμματα από το χωριό», αφγ., σ. 3. ~ Έρεβος (Λεμεσός), «Παράκαιρο», αφγ., σ. 4. ~ Κωστής Παλαμάς, «Ρόδου μοσκοβόλημα», πμ., σ. 4. ~ Γεώργιος Δροσίνης, «Φωτερά σκοτάδια», πμ., σ. 5. ~ Ειρήνη η Αθηναία, «Σύγχρονη ελληνική διανόηση», κρτ., σσ. 6-7. «Γραμμούλες» και ανακοινώσεις, σ. 8.

Ευρετήριο συνεργατών - συγγραφέων

(Οι αριθμοί παραπέμπουν στα τεύχη)

Αλήτης Πέτρος 1, 2, 3	Νικολαΐδης Μελής Π. 7
Αλιθέρης Γλαύκος 1	Νικολαΐδης Νίκος Κ. 1, 2, 3, 6
Αυτόνομος Θρασύβουλος 5	Οικονομίδης Γιάννης Σταυρινός 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8
Βουτυράς Δημοσθένης 7	Παλαμάς Κωστής 2, 8
Γαβριηλίδης Μάρκος 4	Παπανικολάου Χρηστάκης 6, 7
Δ.Α. 4	Παρορίτης Κώστας 7
Δημητρακοπούλου Ειρήνη βλ. Ειρήνη η Αθηναία	Πνευματικός Στέφανος 5
Δροσίνης Γεώργιος 8	Σαντορινιός Νίκος 1
Ειρήνη η Αθηναία 6, 8	Σπαταλάς Γεράσιμος 3
Έρεβος 8	Σταυρινός Πάνος 2
Ζήνων Ευγένιος Ν. 4	Συγκλητικός Πέτρος 1
Ηλιάδης Γιάγκος 2, 7	Ταγκόπουλος Δ.Π. 5, 6
Θεοτούμπης 7	Τριχογλίδης Κώστας 3, 4
Ιορδανίδης Ιορδάνης 5	Φραγκοῦδης Μ.Δ. 5
Κ. 8	Χρίστης Σάββας 1, 2, 3, 5
Λανίτης Νικ. Κλ. 6	Αμαρού 3, 4
Λάρβα Λήδα 1, 4	Jammes Francis 8
Λοφίτη Γεωργία 2	Orsini Luici 6
Μαρκίδης Γεώργιος Α. 4, 6	Remarques André Suarés 4
Μαρκίδης Σωτηράκης Σ. 4	
Νικολαΐδης Αρσένιος Κ. 3	

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οφείλω να ευχαριστήσω και από εδώ τον γιατρό Πέτρο Οικονομίδη, πνευματικό κληρονόμο του Γ.Σ. Οικονομίδη, που μου έδωσε πρόθυμα τη συγκατάθεσή του να δω και να αξιοποιήσω τόσο το περιοδικό *Μέλισσα* όσο και τη βιβλιοθήκη και το αρχείο του συγγραφέα. Ευχαριστώ και τις κυρίες Μαρουδίτσα και Στέλλα Οικονομίδου για τη βοήθειά τους. Η μικρή αυτή παρουσίαση ως θεωρηθεί συμπλήρωμα στα βιβλία μου για τα κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά των χρόνων της αγγλοκρατίας (Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001 και University Studio Press, 2004).

2. Για τον Χρ. Γ. Παπανικολάου (1898-1961) βλ. κυρίως Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων*, Λευκωσία 52005, σ. 329.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

89

Αθησαύριστες μαρτυρίες για τη διαμονή του Συκουτρή στην Κύπρο

Ο Ιωάννης Συκουτρής θεωρείται ο κατεξοχήν θεμελιωτής των κυπριολογικών σπουδών, αφού στο σύντομο διάστημα της παραμονής του στην Κύπρο, από τον Οκτώβριο του 1922 έως τον Μάιο του 1924,¹ κατάφερε με την πνευματική και συγγραφική του δραστηριότητα να θέσει τις βάσεις για την περαιτέρω έρευνα. Ο ίδιος δημοσίευσε πέραν των εξήντα κυπριολογικών μελετών σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, κυρίως στα *Κυπριακά Χρονικά*, στην έκδοση των οποίων πρωτοστάτησε το 1923. Κατά τη διάρκεια των δεκαοκτώ περίπου μηνών που παρέμεινε στο νησί, ο Μικρασιάτης φιλόλογος επέδειξε αξιοσημείωτο πάθος για έρευνα και περιήλθε μεγάλο μέρος του, συλλέγοντας γλωσσικό, λαογραφικό και άλλο υλικό, που αξιοποίησε σε μελέτες του. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Νικόλαου Λανίτη για τις από κοινού περιηγήσεις τους, όπως και για τη φράση που συνήθιζε να λέει ο Συκουτρής, ότι «η Κύπρος είναι πηγή έμπνευσης και μελέτης».²

Κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών του αυτών, ο Συκουτρής επισκέφθηκε στις αρχές Ιανουαρίου του 1923 τη Μονή της Τροοδιτίσσης, όπου κατέγραψε τις σκέψεις του σε σύντομο κείμενο, που δημοσίευσε σε εφημερίδα της εποχής με τίτλο «Εκ Τροοδιτίσσης» και τα αρχικά Ι.Α.Σ. δ.φ. (Ιωάννης Αντιφών Συκουτρής, διδάκτωρ φιλολογίας). Ας σημειωθεί ότι βρέθηκε εκεί στα πλαίσια οδοιπορίας που, όπως αναφέρει σε επιστολή του, ημερομηνίας 8 Ιανουαρίου 1923, στην Όλγα Κομνηνού - Κακρυδής, πραγματοποίησε τα Χριστούγεννα του 1922, ακολουθώντας το δρομολόγιο Λάρνακα - Λεμεσός - Πάφος - Τρόδος - Μόρφου - Λευκωσία - Λάρνακα.³ Στο ταξίδι αυτό τον συντρόφευσε μέχρι τη Λεμεσό ο Τεύκρος Ανθήας, ο οποίος, όμως, τον εγκατέλειψε εξαντλημένος.⁴ Πρόκειται, από ό,τι έχουμε υπόψη μας, για το πρώτο «κυπριακό» κείμενο του Συκουτρή, στο οποίο ο νεαρός φιλόλογος αποδίδει με ευαισθησία και με αδρές πινελιές το χειμωνιάτικο τοπίο, τον χώρο του μοναστηριού και την αναζήτηση του Θεού:

4 Ιανουαρίου 1923. Ήξω χιονίζει. Σαβανωμένη όλη ή φύσις μέ τό χιόνι· γυμνά καί όλόρθα τά δένδρα σκεπάζονται μέ τά χιόνια, σάν μέ άφρους λύσσης, από τήν μανιασμένη πάλη μέ τόν άγριο βορράν. Καί μέσα στό έρημικό αυτό Μοναστήρι όλόθερμη ή καλωσύνη καί ή φιλοξενία του Άγίου Ήγουμένου καί του προσωπικού τής Μονής άνοίγει τήν άγκαλιά της, γιά νά σκεπάση, όπως καί στής σκλαβιάς τά χρόνια, καταδιωγμένους από τήν θύελλα καί τό κρύο, που ζητούν άσυλο. Καί μέσ' τήν μανία του άνέμου καί τής καταγιγιδος τήν βοή ρυθμικά καί άρμονικά σκορπίζεται στήν παγωμένη αυτήν έρημιά του ιστορικού σημάνδρου τό γλυκύφωνο λάλημα, καί μετ' όλίγον άκούεται στό μισσοκτέινο τής έρημικής εκκλησίας τής Μονής τό ιερό μουρμούρισμα τής ψαλμωδίας, άυλο, ένθερμο, βαθύ, σάν νά βγαίνει από τά έγκατα τής ψυχής!! Που άλλοι καί τότε άλλοτε προσεγγίζει κανείς περισσότερο προς τόν Θεόν.⁵

Πολύ σύντομα μετά την άφιξή του στην Κύπρο, ο Συκουτρής κατάφερε να αφομοιώσει την πνευματική δημιουργία των κατοίκων της και να

καταθέσει την άποψή του για ποικίλα θέματα που την αφορούσαν. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε, τον Οκτώβριο του 1923, ανώνυμος αρθρογράφος της εφημερίδας *Ημερήσιος Κήρυξ*, πιθανόν ο διευθυντής της, Λεωνίδας Παυλίδης, ο νεαρός φιλόλογος είχε συμβάλει ώστε νεαροί μαθητές του, αλλά και παλαιότεροι απόφοιτοι του Ιεροδιδασκαλείου, να δημοσιεύουν πρωτότυπες λαογραφικές εργασίες. Για τον Συκουτρή σημείωνε ότι:

Ξένος αυτός, έλθών, όπως τόσσοι άλλοι συνάδελφοί του νά έργασθῆ ἀπλῶς ὡς καθηγητής εἰς μίαν Σχολήν ἐδῶ, καταγίνεται, μετὰ ζήλου σοφοῦ καί μεθοδικῆς ἐπιμονῆς, νά κινήσῃ τήν ἀγάπην μας πρὸς τήν λαογραφίαν τοῦ τόπου μας καί νά πράξῃ ὅ, τι οἱ διανοούμενοί μας ὤφειλαν ἀπό καιροῦ νά εἶχαν κάμῃ.

Η σύγκριση, όμως, που επιχειρήσε στη συνέχεια με τους δασκάλους του τόπου και το ενδιαφέρον τους για παρόμοια θέματα προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων από τους τελευταίους, που φαίνεται ότι εκφράστηκαν, σε ιδιωτικές συζητήσεις, κατά τρόπο απαξιωτικό για τον επαινούμενο. Γι' αυτό και ο ανώνυμος αρθρογράφος, υπερασπιζόμενος τον νεαρό φιλόλογο, επανήλθε την αμέσως επόμενη μέρα για να τον επαινέσει ξανά και να τον προβάλλει ως παράδειγμα προς μίμηση.⁶ Είναι πολύ πιθανόν στην εξαγωγή των συμπερασμάτων αυτών για τον Συκουτρή να συνήρρησε η έκδοση από τον τελευταίο του τομιδίου: *Οδηγία προς συλλογήν γλωσσικού και λαογραφικού υλικού*, με το οποίο επεδίωκε να καθοδηγήσει τους επίδοξους ερευνητές στην καταγραφή των διαφόρων εκφάνσεων του λαϊκού βίου και έστελλε δωρεάν σε κάθε ενδιαφερόμενο.⁷ Ο ίδιος ο Συκουτρή αναφέρει για το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής ότι οι μαθητές του είχαν ήδη αρχίσει να καταρτίζουν λαογραφικές συλλογές, έχοντας τάξει σκοπό τους να καταστούν καλοί μελετητές της λαϊκής ζωής.⁸

Στον κυπριακό τύπο της εποχής εντοπίζονται αρκετά σύντομα σχόλια, που αποκαλύπτουν την πολυδιάστατη δράση και τη σημαντική συμβολή του Συκουτρή στα κυπριακά γράμματα. Μία από τις πρώτες ενέργειές του, μετά την άφιξή του στο νησί, ήταν η ίδρυση του «Φιλολογικού και Ψυχαγωγικού Συλλόγου Όμιλος Νέων», τον Νοέμβριο του 1922, με τακτικές εβδομαδιαίες συγκεντρώσεις για τα μέλη του και συζητήσεις για διάφορα φιλολογικά και επιστημονικά θέματα. Όπως αναφέρεται, ο Συκουτρή ανέλαβε πρόεδρος και η πρώτη δημόσια διάλεξη που διοργάνωσε ο νεοσυσταθείς σύλλογος είχε θέμα τις τελευταίες ημέρες της Ενετοκρατίας στην Κύπρο και ομιλητή τον μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά. Τα σχετικά με τους σκοπούς του συλλόγου περιέγραψε ο ίδιος σε επιστολή του σε εφημερίδα της Λευκωσίας:

Ἀξιότιμε κ. Διευθυντά, Ἐπιτρέψατέ μου νά ἐπωφεληθῶ τήν γνωριμίαν σας, ποῦ εἶχαμε κάμει κάποτε, διά νά σᾶς ὑποβάλω μίαν παράκλησιν. Πρὸ δύο σχεδόν μηνῶν, τῆ πρωτοβουλία μου, ἰδρύθη ἐδῶ σύλλογος τῶν νέων μέ τόν τίτλον “Ὅμιλος Νέων”, φιλολογικός καί ψυχαγωγικός· ἔχομεν τακτικὰς ἐβδομαδιαίας συγκεντρώσεις μέ ἀνάπτυξιν ἑνός οἰοῦδήποτε θέματος, φιλολογικοῦ ἢ ἐπιστημονικοῦ· ἐπακολουθεῖ συζήτησις, ἀπαγγελία κλπ. Ἐκτός, ὅμως, τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἐργασίας, ἀπεφασίσαμεν νά διοργανώσωμεν καί διαλέξεις δημοσίας, γίνεται δέ ἑναρξίς αὐτῶν τήν προσεχῆ Κυριακῆν ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Κιτίου μέ θέμα: “Τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Ἐνετοκρατίας ἐν

Κύπρω". Ἡ διάλεξις θά γίνῃ εἰς τό Εὐρυβιάδειον Παρθεναγωγεῖον, ὥραν 2 μ.μ. Θά ἤμπορούσατε νά ἀναγράφατε αὐτά τά πράγματα εἰς τό φύλλον σας ἔτσι χρονολογικῶς, διά νά εἰδοποιηθῇ τό κοινόν Λάρνακος, τό ὅποιον ὀλίγον διαβάξει τήν ἐδῶ ἐκδιδόμενην ἐφημερίδα; Μετ' εὐχαριστίας ἐκ τῶν προτέρων, Πρόθυμος, Ι.Α.Γ. Συκουτρῆς, Καθηγητῆς Ἱεροδιδασκαλείου καί Πρόεδρος. Λάρναξ 20.1.1923.⁹

Παρόμοιες διαλέξεις διοργάνωσε καί ο «Φιλολογικός Ὁμιλος Λάρνακας», που ἐπίσης ἰδρυσε ὁ Συκουτρῆς, ὅπως στίς ἀρχές Μαρτίου 1923, ὁπότε ὁ ἴδιος πραγματεύτηκε τό τολμηρό γιά τήν εποχὴ ζήτημα «Περί κρατισμοῦ», γιά τό ὁποῖο ἀφέθησαν αἰχμές ὅτι ὁ ὁμιλητής υποστήριξε «αναρχικῶς θεωρίας».¹⁰ Ὁ Μικρασιάτης φιλόλογος υπῆρξε ἐπίσης ὁ ἐπίσημος ὁμιλητής στήν ἐπέτειο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, που διοργάνωσαν τά ἐλληνικά ἐκπαιδευτήρια τῆς Λάρνακας στό Εὐρυβιάδειο Παρθεναγωγεῖο, στίς 30 Ἰανουαρίου 1924, με θέμα «Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεράσιμος Γ' (1794-1797) ὁ Κύπριος».¹¹ Μίλησε ἐπίσης με θέμα «Ἡ ποίησις ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Φραγκοκρατίας», μετὰ ἀπό πρόσκληση τοῦ συλλόγου τῶν «Μουσῶν», τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1924, στή Λεμεσό, ὅπου τοπική ἐφημερίδα τόν ἀποκάλεσε «ακούραστο ἐρευνητὴ τῆς κυπριακῆς λαογραφίας καί τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Νήσου».¹²

Ἐκτός ἀπό τά δημοσιεύματα αὐτά, στον κυπριακὸ τύπο ἀναγράφονται καί πολλές ἄλλες σύντομες εἰδήσεις που σχετίζονται με τόν Μικρασιάτη φιλόλογο, ὅπως γιά παρουσία τοῦ σε διάφορες ἐκδηλώσεις καί συμμετοχὴ τοῦ στίς ἐκπαιδευτικῆς ἐκδρομῆς τῶν μαθητῶν τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου. Ἀπό αὐτά πληροφοροῦμαστε, ὅτι στίς 30 Ἰανουαρίου 1923 παρέστη σε ἐκδήλωση γιά τή γιορτὴ τῶν Γραμμάτων, που πραγματοποιήθηκε στό Ἀρρεναγωγεῖο Ἀμμοχώστου· στίς 29 Ἀπριλίου 1923 καί στίς 15 Ἀπριλίου 1924 συνόδευσε, καί πάλιν στήν Ἀμμόχωστο, τήν ποδοσφαιρικὴ ομάδα τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου, που ἀντιετώπισε τήν ομάδα τοῦ Ἡμιγυμνασίου τῆς πόλης· καί στίς ἀρχές Ἀπριλίου 1924 ἐξέδραμε με τούς τελειόφοιτους μαθητές τοῦ στή Λεμεσό, ὅπου ἐπισκέφθηκαν τά ἀξιοθέατα τῆς πόλης καί τό ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Κουρίου.¹³

Ὁ Συκουτρῆς ἀναχώρησε ἀπό τήν Κύπρο τόν Μάιο τοῦ 1924. Σε δημοσιογραφικά σημειώματα που γράφονται με ἀφορμὴ τήν ἀναχώρησή του, περιγράφεται ὡς «ἀκαταπόνητος καί κάλλιστος ἐπιστήμονας» καί τονίζεται ἡ «παραδειγματικὴ μελετηρότητα καί ἡ αξιόλογη πνευματικὴ δράση του».¹⁴ Παρόμοια σχόλια βέβαια, ὅπως φάνηκε παραπάνω, εἶχαν γίνεῖ καί προηγουμένως με τήν ευκαιρία ἄλλων γεγονότων, ὅπως ὅταν ἐγίνε γνωστὴ ἡ εἶδηση τῆς ἐκλογῆς τοῦ σε «τακτικόν Ἐταῖρον» τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν», ὁπότε σχολιάστηκε ὡς ἐξαιρετικῶς τιμητικὴ καί δικαιότατη, ἀφού ἐπρόκειτο οὐσιαστικά γιά ἐπιβράβευση μιᾶς «μεγάλῆς φιλολογικῆς φυσιογνωμίας».¹⁵ Ἐπίσης, ὅταν κυκλοφόρησε, τόν Νοέμβριο τοῦ 1924, ἡ «Ἐκθεσις τῆς Κριτικῆς Επιτροπείας τοῦ Ἀ' Φιλολογικοῦ Διαγωνισμοῦ» γιά τά δύο διαγωνιζόμενα ἔργα τῶν Λοῖζου Φιλίππου καί Ἱερώνημου Περισιτιάνη με θέμα τά ἐλληνικά γράμματα στήν Κύπρο κατά τήν Τουρκοκρατία, σημειώθηκε ὅτι «κατά τήν ἐν Κύπρῳ βραχεῖαν διαμονήν τοῦ ἐδείξεν ἐξαιρετικὴν ἐρευνητικότητα, εἰς τήν ὁποῖαν οφείλονται πολ-

λαί μελέται του προς διαφώτισιν διαφόρων ιστορικών ζητημάτων».¹⁶

Ένα χρόνο αργότερα, έστειλε επιστολή σε κυπριακή εφημερίδα, με την οποία σχολίαζε διάλεξη του φοιτητή της φιλολογίας Πορφύριου Δικαίου για την προϊστορική Κύπρο, τον οποίο επαινούσε και πρόβαλλε ως παράδειγμα. Η άποψή του, όμως, ότι δυστυχώς είναι ο μόνος που επεδείκνυε ενδιαφέρον για τη μελέτη των μνημείων της ιδιαίτερής του πατρίδας δυσαρέστησε τους Κύπριους φοιτητές Χ. Παπαχρυσόστομου, Γ. Παπαχαράλαμπους, Α. Αδάμ, Χ. Χαράλαμπους, Κλ. Κυριακού, Δ. Κολιανδρή και Γ. Ζαμπάρτα, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν και δημοσίευσαν σχετική επιστολή τους στον τύπο.¹⁷

Από τη συνέχιση της συνεργασίας του με τα *Κυπριακά Χρονικά*,¹⁸ τις διαλέξεις του για διάφορα θέματα που σχετίζονταν με την Κύπρο, όπως αυτή που έγινε τον Φεβρουάριο του 1932 ενώπιον των μελών της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών για την αλληλογραφία του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Κυπρίου,¹⁹ τη μαρτυρία για διδασκαλία στους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κυπριακών βυζαντινών θεμάτων²⁰ και την καθοδήγηση που τους προσέφερε (λ.χ. στη Σοφία Δοανίδου)²¹ για τη συγγραφή σχετικών μελετών, συμπεραίνουμε ότι η Κύπρος κατείχε σημαντική θέση στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Συκουτρή. Το βεβαίωσε ο ίδιος άλλωστε στον πρόεδρο του συλλόγου «Κινύρας» της Πάφου, Λοΐζο Φιλίππου, σε ευχαριστήρια επιστολή του, ημερομηνίας 10 Ιουλίου 1937, για την αποστολή του πρώτου τόμου των διαλέξεων, που διοργάνωσε ο σύλλογος, σημειώνοντας για τον εαυτό του ότι επρόκειτο για «έναν άνθρωπο που εγνώρισε και ηγάπησε την Κύπρο του 1922-24».²²

Ο θάνατός του αναγγέλθηκε με αισθήματα βαθύτατης θλίψης στον κυπριακό τύπο από όσους τον είχαν γνωρίσει και είχαν εκτιμήσει το έργο του. Όπως σημειώνεται σε δύο ανυπόγραφες νεκρολογίες, που μάλλον οφείλονται στον Λοΐζο Φιλίππου, «η Κύπρος θα τον θυμόταν πάντοτε με ευγνωμοσύνη» για τη μεγάλη συμβολή του στις κυπριολογικές σπουδές και η περίοδος της παραμονής του στο νησί «θα παρέμενε αλησμόνητος διά την έξοχον πνευματική του δράσιν».²³ Ο Τεύκρος Ανθίας, που τον γνώρισε προσωπικά και είχε γοητευτεί από τον «πλούσιο συναισθηματικό κόσμο, την παιδική ψυχή, τη χιουμοριστική διάθεση και την ποιητική ιδιοσυγκρασία του», έγραψε πως η Κύπρος θα του όφειλε αιώνια ευγνωμοσύνη, αφού «η ιστορία, η λαογραφία και η πνευματική της ζωή βρήκαν στο πρόσωπό του έναν ακούραστο εργάτη - ερευνητή έναν αφοσιωμένο εμψυχωτή και φίλο».²⁴ Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και σε πιο πρόσφατα δημοσιεύματα, που αφορούν την κυπριακή περίοδο του Ι. Συκουτρή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο μήνας άφιξης του στην Κύπρο διασώθηκε σε συστατική επιστολή που επέδωσε στον μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά. Βλ. Φοίβου Σταυρίδη, «Ο Νεοκλής Γ. Κυριαζής και η ομάδα έκδοσης του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά Λάρνακας*», *Πνευματική Κύπρος* 353-355 (1990) 147.

2. Νικόλαου Κλ. Λανίτη, «Αναμνήσεις από την περασμένη πνευματική Λάρνακα», *Κυπριακά Γράμματα* 178 (1950) 103.

3. Φάνη Κακριδή (επιμ.), *Γράμματα του Ιωάννη Συκουτρή από την Κύπρο (1922-1924)*, Αθήνα 2008, σ. 83-90.

4. Τεύχρου Ανθία, «Γνωριμίες και αναμνήσεις. Δυο ακούραστοι εργάτες των Ελληνικών Γραμμάτων: Ι. Συκουτρός - Π. Νιρβάνας». Βλ. *Ελευθερία*, 22.12.1937.
5. Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27.1.1923.
6. Βλ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 27.10.1923 και 28.10.1923.
7. Αωνύμου, «Χρονικά», *Η Αγωγή* 3/50-51 (1923) 16 (ημερ. 1/14.7.1923).
8. Ι.Α.Γ. Συκ(ουτρή). «Σύμμεικτα λαογραφικά», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923) 206.
9. Βλ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 24/6.2.1923. Για την ίδρυση του «Ομίλου Νέων» βλ. επίσης *Νέον Έθνος*, 21/3.2.1923.
10. Βλ. *Ελευθερία*, 14.3.1923. Στα δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων, όμως, η διάλεξη του επαινείται. Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 14.3.1923 και *Ημερήσιος Κήρυξ*, 13.3.1923. Για το θέμα αυτό βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Αντιπαραθέσεις του Συκουτρή στην Κύπρο», *Μικροφιλολογικά* 19 (2006)31. Όπως έχει αναφερθεί, η διάλεξη αυτή παρέμεινε αδημοσίευτη και θεωρείται απωλεσθείσα.
11. Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 13.2.1924. Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Νέον Έθνος*, ημερ. 16.2.1924.
12. Βλ. *Αλήθεια*, 18.4.1924. Επίσης σχόλια για την ίδια διάλεξη βλ. *Κήρυξ*, 24.4.1924 και *Σάλπιγξ*, 25.4.1924. Η διάλεξη αυτή δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Αλήθεια*, 25.4.1924, 2.5.1924 και 9.5.1924, και αναδημοσιεύτηκε πριν από μερικά χρόνια στο περιοδικό *Σημείο* 4 (1996) 105-113.
13. Βλ. αντιστοίχως *Ελευθερία*, 4/17.3.1923· *Κυπριακός Φύλαξ*, 2.5.1923 και 16.4.1924· *Σάλπιγξ*, 4.4.1924, *Αλήθεια*, 4.4.1924 και *Νέον Έθνος*, 5.4.1924.
14. Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 14.5.1924· *Νέον Έθνος*, 17.5.1924.
15. Βλ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 8.4.1923.
16. Αωνύμου, «Χρονικά», *Αγωγή* 3/1 (1924) 8 (ημερ. 29.11.1924). Για την έκδοση της «Εκθέσεως», τον Νοέμβριο του 1924, βλ. *Κήρυξ*, 15.11.1924.
17. Για τις δύο αυτές επιστολές βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 15.4.1925 και *Ελευθερία*, 16.5.1925.
18. Βλ. σχετικά τον κατάλογο των δημοσιευμάτων του στον τόμο Ιωάννου Συκουτρή, *Μελέτες και Άρθρα*. Αθήνα 1956, σ. 637-642.
19. Βλ. *Ελευθερία*, 2.3.1932· *Νέα Ισότης*, 5.3.1932.
20. Διονύσιου Αλικανιώτη, *Ιωάννης Συκουτρός. Η ζωή του 1901-1937*, Αθήνα 2008, σ. 411.
21. Σοφίας Δοανίδου, «Η παραίτησις Νικολάου του Μουζάλωνος από της Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Ανέκδοτον απολογητικόν ποίημα», *Ελληνικά* 7 (1934) 109-150.
22. Βλ. *Πάφος*, 22.7.1937.
23. Αωνύμου, «Ιωάννης Αντιφών Γ. Συκουτρός», *Πάφος* 2 (1936-37) 411 και Αωνύμου «Ιωάννης Συκουτρός», *Πάφος*, 14.10.1937 (εφημερίδα).
24. Τ. Ανθία, «Γνωριμίες και αναμνήσεις», ό.π.

Κωστής Κοκκινόφτας

Μικρά λορεντζακικά στό περιθώριο μιᾶς ἀλληλογραφίας

Στὴν Ἀλληλογραφία τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη τοῦ ΑΠΘ, μέ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Παν. Μουλλᾶ, Μαρίας Βερτσώνη-Κοκόλη καί Ἔφης Πέτκου, δημοσιεύονται καί τρεῖς ἐπιστολές τοῦ Παναγῆ Λορεντζάτου, Συντάκτη τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καί κατόπιν Καθηγητῆ τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας στῆ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Ἡ πρώτη γραμμένη στίς 22.3.1914 (ἀρ. 245), ἡ δεῦτερη στίς 9.8.1921 (ἀρ. 310) καί ἡ τρίτη στίς 8.6.1928 (ἀρ. 359).

Ἡ πρώτη, στήν καθαρεύουσα, ἀπαντᾷ, πιθανῶς, σέ κάποια ἐρώτηση τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σχετική μέ τό πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας. Ὁ Π.Λ. θεωρεῖ τήν παράλειψη τῶν πνευμάτων καί τή χρήση ἑνός μόνο τονικοῦ σημείου ὡς προχειρότερη καί ἀνεκτή μεταρρύθμιση, χωρίς νά ἐλπίζει σέ ριζική λύση. Τό ὕφος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι οὐδέτερο.

Ἡ δεύτερη, ἐφτά χρόνια ἀργότερα, ἐπίσης στήν καθαρεύουσα, ἔχει τόνο ὀργισμένο καί καταλήγει μέ τά ὀξέα «ἀλλά δέν νομίζεις ὅτι εἶναι καιρός πλέον νά μᾶς ἀπαλλάξῃς ἀπό τήν ἄλλην θεματογραφίαν ποῦ παρουσιάζουν ὅσα γράφεις ὡς δῆθεν δημοτική;».

Ἡ τρίτη καί ἐκτενέστερη, πού ἀπέχει ἐπτά πάλι χρόνια ἀπό τήν δεύτερη, εἶναι γραμμένη στή δημοτική καί ὁ Π. Λορεντζάτος, πού ἀπευθύνεται στόν παραλήπτη μέ τήν προσφώνηση «Ἀγαπημένε μου κ. Τριανταφυλλίδη»,¹ ἔχει συνταχθεῖ μέ τόν Μ. Τριανταφυλλίδη καί στρέφεται ἐναντίον τοῦ Γ. Χατζιδάκι.

Δέν γνωρίζω γιά ποιόν λόγο ἔχει παραλειφθεῖ ἀπό τήν Ἀλληλογραφία ἡ ἐπιστολή τῆς 6.1.1929. Ἴσως γιατί δέ σώθηκε ὀλόκληρη. Παραθέτω τή σωζόμενη πρώτη σελίδα:

Ἀθήνα / Πατριάρχου Ἰωακείμ 36 / 6.1.1929

Ἀγαπημένε Μανόλη,

Μέρες τώρα πῆρα μιά κάρτα σου κι ἐγνοιάστηκα νά δοθοῦν στό σπίτι σου τά βιβλία που μοῦ ζήτησες. Ἐλαβα καί τόν χαιρετισμό σου στά παιδιά τῆς Θεσσαλονίκης καί τόν διάβασα μέ πολλήν ὄρεξη καί σας ζηλεύω που βρῖσκεστε σέ θέση νά μπορῆτε νά λέτε ὅσα πρέπει ν' ἀκούουν παιδιά που μπαίνουν σέ πανεπιστήμιο καί καταπιάνονται μ' Ἐπιστήμη. Πότε θά ληθ καί γιά τό ἐδώ πανεπιστήμιο ἡ εὐλογημένη αὐτή μέρα!»

Ἐπισημαίνω τήν ἐντελῶς οἰκεία προσφώνηση «Ἀγαπημένε Μανόλη», τό ἄτονο που καί τό ὀξυνόμενο ἐδώ. Ὁ Π. Λορεντζάτος ἔχει προσχωρήσει πιά στό Δημοτικισμό. Τόν ἴδιο χρόνο, μετά τό θάνατο τοῦ Ψυχάρη, γράφει στή *Νέα Ἔστια* τό ἄρθρο «Ὁ Ψυχάρης καί ἡ παράδοση».² Πρόκειται γιά κείμενο πού ἐπαινεῖ τό γλωσσικό κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη, ἀντίπαλου τοῦ Γ. Χατζιδάκι.³

Ὁ γιός τοῦ Παναγῆ Λορεντζάτου Ζήσιμος, ὡς τό 1955, τουλάχιστον, ἀκολουθώντας τόν πατέρα του γράφει ἐδώ στή *Μικρά Σύρτι*. Ἐκτιμᾷ ιδιαίτερα τόν Μανόλη Τριανταφυλλίδη καί, ὅταν ἐκεῖνος πεθαίνει, δημοσιεύει τό πρῶτο ἀπό τά λιγοστά κείμενά του τά σταλμένα σέ ἐφημερίδες: «Ἐνός λεπτοῦ σιγῆ» (*Τό Βῆμα*, 26 Ἀπρ. 1959). Εἶναι, φυσικά, δημοτικιστής καί ἐκτός ἀπό τό δοκίμιο *Ὁ Διάλογος* τοῦ Σολωμοῦ. *Ἐνας ἀπολογισμός* (1970) ἔχει γράψει τά ἄρθρα «Ἐλευθερία καί γλώσσα» (*Τό Βῆμα*, 27 Ἀπριλίου 1975) καί «Τό ἑλληνικό κράτος καί ὁ πολιτισμός του», ὅπου ζητεῖ, ἐκτός ἀπό τήν κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς, τήν ἐπίσημη καθιέρωση τῆς δημοτικῆς.

Ἐντούτοις, δέν υἱοθέτησε ποτέ τό μονοτονικό καί στό δοκίμιό του γιά τόν Παπαδιαμάντη ἀσπάστηκε τή γνώμη πού εἶχε ἐκεῖνος γιά τόν ἐκ Παρισίων ρυθμιστή τῆς νεοελληνικῆς.⁴ Ἐπιπλέον, προσπαθεῖ νά εἶναι – καί εἶναι – ἀκριβοδίκατος μέ τόν κ. Γ. Χατζιδάκι, ὅσο καί ἄν πολέμησε ἐκεῖνος τόν

προσφιλή του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Μέ τη βοήθεια του Πίνακα ονομάτων (στόν Β' και Γ' τόμο των Μελετών του) μπορεί ό αναγνώστης εύκολα νά δει πότε ό Ζήσιμος Λορεντζάτος έπαινει και πότε φέγει τόν μεγάλο Κρητικό γλωσσολόγο.

Δέ γνωρίζω πώς και πότε ακριβώς ό Παναγής Λορεντζάτος άλλαξε στάση άπέναντι στόν Τριανταφυλλίδη και τήν δημοτική, πράγμα που όρισμένοι συνάδελφοί του στή Φιλοσοφική Άθηνών δέν του συγχώρησαν, όπως φαίνεται άπό κάποιες μνείες του όνόματός του στήν Άντιδικία τών τόνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στίς δύο προηγούμενες έπιστολές ή προσφώνηση είναι: «Φίλε κ. Τριανταφυλλίδη» και «Κύριε Μανόλη Τριανταφυλλίδη».
2. Δημοσιεύτηκε στό τχ. 70, 15 Νοεμβρίου 1929.
3. Ό Π. Λορεντζάτος πάντως τό 1918 δημοσιεύει σύντομη αλλά έπαινετική βιβλιοκρισία τής Γενικής Γλωσσικής, ήτοι του Γ' τόμου τών Άκαδημεικών Άναγνωσμάτων του κ. Γ. Χατζιδάκη στό Λεξικογραφικόν Άρχείον τής Μέσης και Νέας Έλληνικής. Στά πρώτα μου διδασκαλικά χρόνια –ΐσως και νωρίτερα – άγόρασα στό Μοναστηράκι τό αντίτυπο τής Γενικής Γλωσσικής, που είχε χαρίσει ό Γ. Χατζιδάκις στόν Π.Λ. μέ τήν άφιέρωση: «Τῷ άγαπητῷ μοι φίλῳ κ. Παναγῇ Λορεντζάτῳ φιλικόν ένθύμημα».
4. Βλ. Ζ. Λορεντζάτου, Μελέτες, τόμ. Α', σ. 253-254: «Πάρετε τό γλωσσικό ζήτημα. Ξτυπάει και τόν Ψυχάρη, θαμπωμένος άπό τήν πρόληψη', γράφει ό Βαλέτας στήν έκδοσή του (Ε646). Θέλετε νά μάθετε ποιά είναι ή πρόληψη; Ή μαύρη άληθεια, που δέν έλεγε κανένας εκείνη τήν εποχή: 'Τήν δημοτικήν γλώσσαν' – μιλάει ό Παπαδιαμάντης στή μοναδική συνέντευξη που του πήραν – 'που τήν είδε, που τήν έμαθε, που τήν έσπούδασεν «ο Ψυχάρης; Αύτός είναι Χίος, σχεδόν ξένος, άριστοκράτης Φαναριώτης, έπιχειρών μέ έν στρεβλωτικόν ιδίωμα' – ακριβώς τό άνάποδο μέ τών Σούτσων ή του Μιστριώτη – 'νά επιβληθῆ ως δημιουργός και διδάσκαλος όλοκλήρου έθνους. Όχι! αί γλώσσαι δέν επιβάλλονται ούτω εις τά καλά καθούμενα υπό τών άτόμων εις τούς λαούς! (Ε496). Ή πρόληψη και ό φωτισμός ή ή μή πρόληψη είναι δύσκολο θέμα.»

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

«Παιδαγωγοί της λευτεριάς». Η ηθική των ηρώων του Γιάννη Σκαρίμπα υπό το πρίσμα της Νιτσεικής Φιλοσοφίας

Ο Γιάννης, ο περιπλανώμενος ήρωας του μυθιστορήματος *Το θείο τραγί*, που έχει χαρακτηριστεί από την κριτική ο πρώτος «αντιήρωας» της νεοελληνικής λογοτεχνίας, δημιουργήθηκε από τον λογοτέχνη Γ. Σκαρίμπα το 1931 στην Χαλκίδα. Η κριτική διάθεση την οποίαν αναπτύσσει ο ήρωας αυτός άπέναντι στην δομή την ίδια της ηθικής που είναι αποδεκτή από την κοινωνία που τον περιβάλλει τον κατατάσσει όχι μόνο στους αντισυμβατικούς χαρακτήρες της λογοτεχνίας “beat” αλλά και στους «θεωρητικούς» της: Ο δημιουργός του του αποδίδει πρωτότυπες περί ηθικής θεωρίες, τις οποίες ο ήρωας «βιώνει», εφαρμόζει στην προσωπική του ζωή (και έχει την ευκαιρία να διαπιστώσει την αξία τους). Με δύο λόγια, ο Γιάννης μάς παρουσιάζει (ελέφ του δημιουργού του) ένα πρακτικό εγχειρίδιο της ηθικής του φιλοσοφίας.

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι αυτό συμβαίνει επτά, μόλις,

χρόνια μετά την (προσεγμένη, και με ερμηνευτικές παρατηρήσεις) έκδοση του Ζαρατούστρα του Φρειδερίκου Νίτσε στα Ελληνικά από τις εκδόσεις Βασιλείου (Φ. Νίτσε, *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική βιβλιοθήκη Βασιλείου, αρ. 19, μτφρ. Λ. Κουκούλα, Αθήναι 1924). Ο Ζαρατούστρας του Νίτσε παρουσιάζει κι αυτός (ελέφ του Γερμανού φιλοσόφου) μία πρακτική φιλοσοφία, κερδισμένη μέσα από τα παθήματά του και τις εμπειρίες της ζωής – και, υπ' αυτήν την έννοια, βρίσκεται κοντά στον Γιάννη του Θείου τραγιού αλλά και σε άλλους ήρωες του Σκαρίμπα.

«Κάθε λαός μιλεί στην δική του γλώσσα του καλού και του κακού. Αυτή τη γλώσσα δεν την καταλαβαίνει ο γείτονας. Γιατί την ανακάλυψε τη γλώσσα του με τα ήθη και τους νόμους του μαζί», λέει ο Ζαρατούστρας του Νίτσε (εκδ. Βασιλείου, σ. 61). Αυτή η «σχετικότητα» της γλώσσας ως φορέα αξιών έχει απασχολήσει τον Σκαρίμπα στο ποιήμα του «Μάτη - Τόμα»:

«Το «Μάτη-Τόμα» ήταν η λέξη που μ' εκράτει
Γλυκά στο κέντρο του ανάστροφου ουρανού μου, [...]
μπορούσα κάλλιστα να τόκανα για «τόμα»,
–πώς να το πώ;– να βήξω ή για να φτύσω.

Στα «Ηλεκτρικά Πουλιά» ο Σκαρίμπας γίνεται σαφέστερος: «Τα πράγματα είναι πράγματα κι είν' ανεξάρτητα απ' τα λόγια. Δεν περικλείουν τ' αντικείμενά τους, απλώς τα παρασταίνουν» (Σ. Παπαγεωργοπούλου, *Ανέκδοτα κι αθησαύριστα κείμενα του Γ. Σκαρίμπα*, σσ. 66 και 199).

Έχει σημασία το γεγονός ότι οι γλωσσικές κοσμογονίες γίνονται στον «ανάστροφο ουρανό» του Σκαρίμπα: Ο συγγραφέας αλλάζει τους παραδομένους «ρόλους», ώστε να δημιουργήσει μία εικόνα παραδόξου. Αυτός είναι ο τρόπος που χρησιμοποιεί για να καταδείξει ότι η εικόνα των κοινωνικών αξιών είναι μία «σύμβαση» –και εμείς ζούμε τα κοινωνικά φαινόμενα «από την λάθος πλευρά».

«Σε τιμωρούν για όλες τις αρετές σου. Σου συγχωρούν απ' της καρδιάς τους τα βάθη μόνο –τα λάθη σου!» υποστηρίζει ο Ζαρατούστρας του Νίτσε (εκδ. Βασιλείου, σ. 67). Παρόμοια, ο Γιάννης του Θείου τραγιού» φέγει τον συνεργάτη του ότι «περνάει την παλιανθρωπιά σαν κάτι χωρίς αξία». Θυμάται, δε, ότι ένας γαιοκτήμονας στην Μπουκοβίνα «παράγγειλε στον μπιστικό του: δόστου ένα ξύλο γερό και πέταχτον όξω»· για να προσθέσει αμέσως: «Αυτή ήταν τιμή, αυτός ήταν άνθρωπος»! (Θείο τραγί, εκδ. Νεφέλη, σσ. 51 και 36). Ζητά, έτσι, το μερτικό του στην αδικία –ως επιβράβευση των ικανοτήτων του– φέρνοντας στον νου πάλι τον ήρωα του Νίτσε: «Πώς θέλετε να 'στε δίκαιοι με 'μένα! –έτσι πρέπει να λες– προτιμώ την αδικία σας, ως το μερτικό που περισσότερο μου ανήκει» (εκδ. Βασιλείου, σ. 81).

«Στην αγάπη ας υπάρχει η τιμή σας! Διαφορετικά, λίγο καταλαβαίνει η γυναίκα από τιμή» –συμβουλεύει ο Ζαρατούστρας του Νίτσε τις γυναίκες (εκδ. Βασιλείου, σ. 85). Μία παρόμοια στάση υιοθετεί η ηρωίδα του

θεατρικού έργου του Σκαρίμπα «Η κυρία του τραίνου», Αερία Φυσάτου: «Αν συ δεν ήσαν τίμια και ευυπόληπτη, δεν θα πληρώνοσαν τόσο ακριβά τη νύχτα, απόψε!» –λέει, μιλώντας για ένα ηθικό ατόπημα. Παρακάτω, κομπάζει για τις «άμυνες» που της παρέχει η ευυποληψία της απέναντι στον «συνενοχό» της άνδρα: «Τι είδους ενσαρκωμένη θα 'μουν αρετή αν δεν του το ταχυδακτυλοουργούσα του ερίφη;» Η τελική, δε, προτροπή της προς την φίλη της είναι: «Φωτιά στην φωτιά, όπως αρετή στην αρετή».

Τα λόγια ενός άνδρα, στο ίδιο θεατρικό, δείχνουν ότι ο Σκαρίμπας «εκτιμά» τις γυναίκες περισσότερο για τα ένστικτά τους και την δυνατότητά τους να αγαπούν –παρά για την τιμή τους (όπως, εξάλλου, και ο Νίτσε): «Η παντρεμένη σου συνιστά και τον ...ιππέα της [...]. Πού κρυβόταν τόση ασέλγεια στην –πριν– κοκκινίζουσα ως ντομάτα;» («Η κυρία του τραίνου», εκδ. Κέδρος, σσ. 34, 35, 49, 51, 53).

Ο Ζαρατούστρας του Νίτσε επισημαίνει την ρηχή αντιμετώπιση της ηθικής από το κοινωνικό σώμα: «...λένε: “Η αρετή είναι απαραίτητη”, όμως κατά βάθος πιστεύουν πως η αστυνομία μόνον είναι απαραίτητη» (εκδ. Βασιλείου, σ. 124). Και ο Σκαρίμπας ειρωνεύεται αλύπητα την ηθική ρητορεία της δικής του εποχής: «Εναντίον αυτών [...] των ουτιδανών και αθέων, ο ιστορικός του μέλλοντος θα βροντοφωνήσει ένα όχι. Όχι ρουφιάνοι –καθηκία. Πίστις, ελπίς και αέρισμα» («Βατερλώ», εκδ. Νεφέλη, σ. 161).

«Όποιος ανεβαίνει στα ψηλότερα βουνά, αυτός γελά για όλες τις τραγωδίες του θεάτρου, και της ζωής τις τραγωδίες», λέει ο Ζαρατούστρας του Νίτσε (εκδ. Βασιλείου, σ. 201). Η αντίληψη της ζωής ως θεατρικής-μουσικής παράστασης δεν είναι ξένη και στον Σκαρίμπα:

«...και θάμουν –για κέφι– τι τέλειος όταν
με τούτη μου ήθελε προβώ τη γκριμάτσα
στο φως της σκηνής –ως assorti θα μου 'ρχόταν
και φόρμα και φάτσα».

(«Σημείωμα προεισαγωγικό», Μαριάμπας, εκδ. Νεφέλη).

Όμως, εδώ εντοπίζουμε μία σημαντική διαφορά: Ενώ για τον ήρωα του Νίτσε, τα παριστανόμενα σ' αυτήν την σκηνή «και αυτό το καλό και το κακό, είναι μονάχα σκιές και υγρές θλίψεις και διαβατικά σύννεφα» (εκδ. Βασιλείου, σ. 291), στον Σκαρίμπα η αντίστοιχη παρατήρηση είναι πιο αποστασιοποιημένη, πιο «ορθολογική»: «Ούλοι μαζί κι ο έρωτας ήσαν πράγματα πολύ αμφίβολα, απίθανα. Παραλίγο να μην ήσαν καθόλου [...]. Επίπεδα, σαν φωτογραφίες και σαν ψέματα. Σκεδόν σαν ένα τίποτα...» (Καϋμοί στο Γριπονήσι, εκδ. Κάκτος, σ. 79 κ.ε.). Η «δικαιοσύνη», στην περίπτωση του Έλληνα συγγραφέα, απονέμεται από την ίδια την έλλειψη «βάρους» των δρώμενων –που έτσι δεν γίνονται αβάσταχτα:

– «Οι μέν πεντέξη μούργοι αποδώ, είμαστε –να πούμε– Η Αρετή... Οι άλλοι πεντέξη μούλοι ή μπάσταρδοι ήταν –αυτοί– η καχιά! Και δόστου το σκοινί να 'χει τέντωμα...»

– «Κατεργάρη! Σου αρέσει πιο καλά ο δικός μου ρόλος! [...] Ο πεζεβενισμός, η βούτα, το εαυτουλίκι... Έλα και εγώ τρελλαίνομαι για τον δικό σου... Τον ρόλο εννοώ να 'μαι ενάρετος...» [«Τα καγκουρώ», εκδ. Κάκτος, σ. 12-13].

«Πού έγκειται ο μεγαλύτερος κίνδυνος του ανθρώπινου μέλλοντος; Μη δεν έγκειται τάχα στους καλούς και στους δίκαιους;» –ρωτά ρητορικά ο Ζαρατούστρα του Νίτσε (εκδ. Βασιλείου, σ. 285). Μία τέτοια αναστροφή επιχειρεί η Αερία Φυσάτου του Σκαρίμπα, λέγοντας στην φίλη της: «Πάτα επί πτωμάτων. Δεν πιστεύω να σου το 'δώσαν ανάξια το παράσημο; Ή κάνω λάθος;» («Η κυρία του τραίνου», εκδ. Κέδρος, σ. 54). Η οπτική, όμως, του Σκαρίμπα είναι πρακτικότερη –γιατί προτείνει άμεσους τρόπους διαφυγής από το «σύστημα» των καλών και των δικαίων...

Φυσικά, δεν θέλω με το σημειώμά μου αυτό να ισχυριστώ ότι η ηθική των Σκαριμπικών ηρώων στηρίζεται στο σύστημα του Νίτσε: Περισσότερο ανιχνεύσιμος είναι τύπος του Ζαρατούστρα, ως αρνητού του πολιτισμικού οικοδομήματος, στα διάφορα «χαρτονόμουτρα» και «εαυτούληδες» του Χαλκιδαίου, παρά οι (άμεσες ή έμμεσες) επιρροές από την φιλοσοφία του. Ένα επεισόδιο που αναφέρει ο Μιχάλης Σταφυλάς, μάλιστα, φέρνει στο φως την απαρέσκεια του Σκαρίμπα προς το έργο του μεγάλου Έλληνα νιτσεικού, του Καζαντζάκη (Μ. Σταφυλάς, «Γιάννης Σκαρίμπας», *Νεοελληνικά Αφιερώματα* 6, σ. 45). Ο Νίτσε και ο Σκαρίμπας ήταν και οι δύο ανυποχώρητοι κριτές του κοινωνικού τους περιγυρου –και οι ομοιότητες μεταξύ τους πρέπει να ειδωθούν ως ομοιότητες δύο «παιδαγωγών της λευτεριάς» (κατά την έκφραση του Christoff Baron).

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος

Για το «νεωτερικός-ή-ό» ως προς την ποίηση και τους ποιητές

Οι όροι «νεωτερική ποίηση» και «νεωτερικοί ποιητές» επεβλήθησαν ως φιλολογικά δυναμικοί με την έκδοση του κλασικού πλέον τόμου *Νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου* (1979).¹ Οι συγκεκριμένοι επιθετικοί προσδιορισμοί ως παράγωγοι του ρήματος «νεωτερίζω»² αναφέρονται στη νεότροπη ποίηση και σε ρηξικέλευθους τεχνοτροπικά ποιητές, που υπερβαίνουν την αυστηρά έμμετρη ρυθμικότητα του παραδοσιακού τρόπου ποιητικής έκφρασης και γενικότερα κατορθώνουν να δώσουν στα ποιήματά τους έναν μοντέρνο τόνο, μία «γεύση»³ διαφορετική από εκείνη που αισθάνεται ο αναγνώστης, διαβάζοντας παραδοσιακή ποίηση.

Οι προσδιορισμοί «νέα» και «νέωτερη» χρησιμοποιήθηκαν από σημαντικούς κριτικούς και μελετητές της νεότροπης ποίησής μας: Αιμίλιος Χουρμούζιος – *Παλιά και νέα ποίηση*, Πέτρος Σπανδωνίδης, *Η νέωτερη ποίηση στην Ελλάδα*, Αντρέας Καραντώνης – *Εισαγωγή στη νέωτερη ποίηση*, Γιώργος Θέμελης, *Η νέωτερη ποίησή μας*, Κώστας Στεργιόπουλος, *Από τον Συμβολισμό στη Νέα ποίηση κ.ά.* Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι προσδιορισμοί διατηρούν σε υψηλό βαθμό χρονολογική σημασιολογική φόρτιση και απλώς υποδηλώνουν διαφοροποίηση από την παλαιά ποίηση, ενώ ο

επίσης πολυχρησιμοποιημένος όρος «σύγχρονη ποίηση», ακόμη και όταν αναφέρεται σε νεότερες ποιητικές πρακτικές (Αντρέας Καραντώνης: *Γύρω από τη σύγχρονη ελληνική ποίηση* - 1961), δεν παύει κυρίως να σημαίνει «ποίηση του καιρού μας, της εποχής μας», χωρίς έντονες τεχνολογικές συνδηλώσεις.

Το «νεωτερική», επομένως, προκρίνεται ως το ευσταθέστερο ταυτόσημο του «μοντέρνα» ως προς την ποίηση που ξαφνιάζει με τον τρόπο και τον τόνο της. Ο όρος «νεωτερικοί ποιητές» καθιερώνεται με την ανθολογία (βλ. σημ. 1) του Αλέξανδρου Αργυρίου (1979), αλλά έχει χρησιμοποιηθεί από τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο τουλάχιστον σαράντα χρόνια νωρίτερα. Στο κριτικό του δοκίμιο «Η "απλή μελωδία", που πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος* (Μάιος 1939, σ. 401-407), επισημαίνει: «Οι νέοι άνθρωποι που σήμερα στιχουργούν ανήκουν, έξω από ελάχιστες εξαιρέσεις, σε δύο ξεχωρισμένες ομάδες: από τη μια μεριά είναι οι τολμηροί νεωτερικοί, που προσπαθούν απεγνωσμένα ν' ανοίξουν νέους δρόμους στην ποίηση, που είναι ριζοσπαστικοί στην έκφραση και που συχνά κατασταλάζουν στη γελοσιότητα, την ασυναρτησία και την ακαταληψία [...] από την άλλη μεριά βρίσκονται οι ήσυχoi και ανυποψίαστοι φίλοι των περασμένων, και είναι τούτοι οι περισσότεροι, που δεν τρομάζουν μπροστά και στην πιο μασημένη και την πιο ξεφτισμένη ομοιοκαταληξία, που μηρυκάζουν αδιάκοπα τα ίδια συναισθήματα, χυμένα στα ίδια καλούπια, που μεταχειρίζονται τα κοινόχρηστα ευρήματα και που λες κ' έχουν βαλθεί να εξευτελίσουν όσα η παράδοση, κατάδροσα και γοητευτικά, δημιούργησε».⁴

Διαφαίνεται η διαμορφούμενη προτίμηση του συγγραφέα προς έναν μετριοπαθή μοντερνισμό, που δεν θα αποκόπτει τις σχέσεις με την παράδοση και θα διαρρηγνύει τους δεσμούς με τις υπερρεαλιστικές «εξαλλοσύνες» (ας μην ξεχνάμε ότι ο «διάλογος» Σεφέρη-Τσάτσου διεξήχθη κατά την περίοδο 1938-1939· το 1935 είχε κυκλοφορήσει η *Υψικάμινος* και το 1938 το *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν*). Σαφής ο επηρεασμός και από την στροφή προς το παρελθόν, που κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας ιδιαίτερα προωθήθηκε, συνυφασμένη με την αναζήτηση της ελληνικότητας,⁵ γεγονός που υπογραμμίζεται εάν σκεφτούμε τις κατευθύνσεις και τους πνευματικούς όρους έκδοσης του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*.⁶ Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σε ομιλία του («Πέμπτη, 11.4.1940, βράδι»)⁷ με θέμα «Η σύγχρονη ελληνική ποίηση» κρίνει πως σε σύγκριση με τον Σολωμό και τον Παλαμά, «ο Χατζόπουλος και οι ομότεχοί του καλλιεργούν τη νεωτεριστικότερη έκφραση και θεμελιώνουν το νεοελληνικό συμβολισμό»,⁸ ενώ υπάρχουν ορισμένοι σύγχρονοι ποιητές (εννοεί της εποχής του 1940) «που τροφοδοτούνται από τη βιβλική παράδοση, μετουσιωμένη σ' έκφραση συχνά εξαιρετικά νεωτεριστική»⁹ (δεν αναφέρει ονόματα, αλλά δικαιούμαστε να εικάσουμε ότι υπονοεί την πρώιμη νεωτερική θρησκευτικογενή ποίηση του Τ. Κ. Παπατσώνη· η *Εκλογή Α'* κυκλοφόρησε το 1934). Χωρίς να αναφέρει τίτλο και ποιητή παραθέτει «Το φράγμα»¹⁰ του Ανδρέα Εμπειρίκου και σημειώνει: «Λοιπόν, αυτό δεν είναι καθαρόαιμο υπερρεαλιστικό ποίημα. Γιατί διασώζει κάποια λογικά σχήματα [...]. Δια-

σώζει ακόμα μερικούς αρμοσμένους ψυχολογικούς συνειρμούς [...]. Υπάρχει ένα νόημα σ' αυτό το ποίημα».¹¹

Χωρίς και πάλι να αναφέρει τίτλους ποιημάτων και όνομα ποιητή αλλά με παραθέσει στίχων, που εύκολα ταυτοποιούνται (προέρχονται από τους *Προσανατολισμούς* [α' εκδ. 1940] του Οδυσσέα Ελύτη), εκθειάζει «μια νέα ποιητική παράδοση καθαρώτερα ελληνική, τολμηρή στη φαντασία, νεωτεριστική στην έκφραση», που δεν πρέπει να συγχέεται «με τον άκρατο υπερρεαλισμό».¹²

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος υπενθυμίζει την παλαιότερη δοκιμαστική συνεισφορά του, όταν το 1955 συμμετέχει στη «Συζήτηση πάνω στη σύγχρονη ποίηση», την οποία διοργανώνει το περιοδικό *Νέα Πορεία*. Στο διπλό τεύχος 9-10 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1955) τονίζει (σ. 368-369): «Τη σύγχρονη ποίηση την έχω ονομάσει “νεοτερική” σε αντιδιαστολή προς την παράδοση. Και της αφιέρωσα πολλά μελετήματα ίσαμε τώρα. [...] Ο υπερρεαλισμός μάς συγκίνησε ιδιαίτερα γιατί ήταν μια “οριακή” προσπάθεια. Έφτασε στο έσχατο σύνορο. Δεν άφησε έργα· άφησε διδάγματα. Η νεοτερική ποίηση του οφείλει πολλά. Την τόλμη της κυριότητα και την ανοιχτή ανάσα. Πίστευό ότι η νεοτερική ποίηση είναι ακέρια και γνήσια έκφραση του καιρού μας».

Συνοψίζοντας: με βάση την έως τώρα έρευνα, το παλαιότερο μελέτημα του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, στο οποίο ανιχνεύεται αναφορά σε «νεοτερικούς ποιητές», είναι «Η απλή μελωδία», που δημοσιεύεται το 1939, σαράντα χρόνια πριν κυκλοφορήσει ο τόμος του Αλέξανδρου Αργυρίου *Νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εισαγωγή - ανθολόγηση: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα, εκδ. Σοκόλη 1979.
2. Βλ. Henry G. Lidell - Robert Scott, *Μέγα λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μτφρ. Ξενοφών Π. Μόσχος, τόμος Γ', Αθήνα, Ι. Σιδέρης χ. χ., σ. 228: «νεωτερίζω: [...] Θουκ. 4, 51. [...] επιχειρώ μεταβολάς, νεωτερισμούς, καινοτομώ, μεταχειρίζομαι βίαια μέτρα [...] περι γυμναστικήν και μουσικήν (Πλατ. Ρητ. 424 Β)». Βλ. επίσης, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] 1998, σ. 910: «νεωτερικός-ή-ό [...]: που τον χαρακτηρίζει η υιοθέτηση και εφαρμογή νέων αντιλήψεων, συστημάτων και μεθόδων· νεωτεριστικός: Νεωτερική ποίηση. [...]».
3. Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση», *Η ειρωνική γλώσσα*, Αθήνα, Στιγμή 1994, σ. 25-26.
4. Βλ. και Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Α'. Δρόμοι παράλληλοι*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων 1979 (α' έκδοση: Αθήνα, Αετός 1943), σ. 96. Βλ. και Αννίτα Π. Παναρέτου, *Εργογραφία - Βιβλιογραφία (1916-1982) Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 1990, σ. 59.
5. Βλ. Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής 1989 (α' έκδοση: 1977), σ. 195-224.
6. Βλ. Αννίτα Π. Παναρέτου, «Το περιοδικό “Το Νέον Κράτος”», *Τεύχη του Ε.Λ.Ι.Α.*, τχ. 3, 1993, σ. 129-168 και Γιώργος Γ. Αλιανδράτος, «“Το Νέον Κράτος [...]”», *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο* [=Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου: Αθήνα, 26-27/3/1999], Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 2001, σ. 320-325, 328.
7. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σ. 7.
8. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σ. 19.
9. Παναγιωτόπουλος, ό.π., (σημ. 4), σ. 22.
10. «Το φράγμα» εντάχθηκε στην *Ενδοχώρα* (α' έκδ. 1945), αλλά πρωτοδημοσιεύεται στο

περ. *Τα Νέα Γράμματα* (τχ. 5, Μάης 1937, σ. 345-349) μαζί με τα «Έαρ σαν πάντα», «Καρπός ελαίου», «Η φίλια», «Ωρίων» και «Στιγμή πορφύρας». Βλ. και Ιάκωβος Μ. Βούρτσης, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Εμπειρικού (1935-1984)*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α. 1984, σ. 44.

11. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σ. 28.

12. Παναγιωτόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σ. 29.

Δημήτρης Κόκορης

Από την “καύχη” στην “καύχα”.

Μετασχηματισμοί εννοιών και μετωνυμίες μιας λέξης

Ι. Στους *Συμμορίτες*, το ήδη πολυμεταφρασμένο χρονικό των παιδικών και των εφηβικών του χρόνων, ο Λεύκιος Ζαφειρίου, μιλώντας για ένα περιστατικό του 1964, όταν κατατάχθηκε στον κυπριακό στρατό ως επικουρικός, περιγράφει μια πολύ χαρακτηριστική εικόνα της τότε στρατιωτικής ζωής. Όπως λέει (σ. 101 της πρόσφατα αναθεωρημένης έκδοσης του βιβλίου), οι βαθμοφόροι το 'σκαγαν το βράδου, “πήγαιναν σινεμά ή στις καύχες, κι άμα άρχιζαν το βρισίδι οι Τούρκοι απ' το τζαμί, γραπνωμόμουν απ' το μπρεν κι έβαζα τη σφαιροθήκη”. Όπως και πολλές άλλες λέξεις που έχουν διασωθεί με θαυμαστό τρόπο από τους αρχαίους, τους ελληνιστικούς και τους μεσαιωνικούς χρόνους στο λαϊκό ιδίωμα της Κύπρου, αν και ενίοτε έχουν πάρει ένα άλλο, παρεμφερές νόημα, “καύχα” σημαίνει την αγαπητικιά, την ερωμένη ή, γενικότερα, τη νέα γυναίκα που ερωτοτροπεί. Στο συγκεκριμένο σημείο των *Συμμοριτών*, ο Ζαφειρίου ως καύχες εννοεί τις κοπέλες που ζούσαν στην περιοχή γύρω στο φυλάκιο και που “γχομένιζαν”, όπως λέγεται κοινώς, ή που είχαν δεσμό με νεαρούς οι οποίοι έκαναν τη θητεία τους στον κυπριακό στρατό. Ωστόσο, η αρχική καταγωγή της λέξης, από τις αρχαίες *αυχέω* [εύχομαι] και *καυχάομαι* [κομπάζω], όσο και από την παράγωγη *καύχη* [καύχηση],¹ δεν είναι τόσο εμφανής, παρά το ότι, όπως είπαμε, έχει πολλές φορές αποδειχτεί σε ειδικές μελέτες² ότι συνδέεται άμεσα η κυπριακή τοπική διαλέκτου με την αρχαία ελληνική, και μάλιστα με τους αρχαίους τύπους της (αντί της “καύχης” = “καύχα”). Λόγου χάριν, με τη λέξη “καύχη”, την οποία χρησιμοποιεί ο Πίνδαρος στην περίφημη ένατη νεμεατική οδή: “έστι δε τις λόγος ανθρώπων, τετελεσμένον εβλόν μη χαμαί σιγά καλύψαι, θεσπεσία δ' επέων καύχας αιοιδά πρόσφορος” (16-21),³ εκφράζει την πεποίθησή του ότι σε μια υμνωδία που σκοπό έχει να τιμήσει τους θεούς, είναι ταιριαστά τα επαινετικά λόγια. Άλλωστε, σ' αυτό τον ερμηνευτικό σχολιασμό συγκλίνουν και οι σημειώσεις που συνοδεύουν τη μετάφραση του William H. Race, στην πινδαρική, για πολλούς στερεότυπη, έκδοση της Βιβλιοθήκης του Loeb.⁴

Όμως στη νεώτερη διαμόρφωσή της, η λέξη “καύχη” φαίνεται ότι αποσυνδέεται, τουλάχιστον ενμέρει, από το νόημα του επαίνου, γίνεται πολύσημη και ενίοτε μεταβάλλεται σε προσδιοριστική της ανθρώπινης συμπε-

ριφοράς, αλλά με σαφή διάθεση μομφής και ηθικού ψόγου από την πλευρά του χρήστη της. Στην “καύχη”, την καύχιση δηλαδή, προστίθεται τώρα ως παράγωγο ο “καύχος”, ο καυχηματίας, αυτός που επαίρεται για τα κατορθώματά του. Ήδη, στην εποχή του Βυζαντίου και του πρώιμου Μεσαίωνα, ο λαός της Κωνσταντινούπολης αποκαλούσε καύχο ή καύχο το κρασοπότηρο, συνδέοντας το σχήμα που είχε το πήλινο τάσι με το οποίο έπιναν και που θύμιζε το ημικυκλικό σχήμα του χελωνοκαύκαλου, με τις συνέπειες της οινοποσίας, την υπερβολική ευθυμία και τα συνήθως “φουσκωμένα”, όλο οίηση λόγια του μεθυσμένου. Η οινοποσία, εκτός από απώλεια του νου δημιουργεί ευφορία και υποκινεί τα καυχήματα,⁵ και μάλιστα τα ανδρικά ερωτικά καυχήματα, όπως τις κατακτήσεις των γυναικών, τις σεξουαλικές επιδόσεις και ενγένει τα επικλινία αρσενικά ανδραγαθήματα! Σχετικό είναι ασφαλώς και το πολύ γνωστό επεισόδιο που λέγεται ότι συνέβη αρκετές φορές στη σύντομη βασιλεία του Φωκά, μεταξύ Ιουστινιανού και Ηρακλείτου, τον έβδομο αιώνα. Ο όχλος, συγκεκριμένος στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, αποτεινόταν στον μέθυσο Φωκά με τη ρυθμικά επαναλαμβανόμενη φράση: “πάλιν τον καύκον έπιας, πάλιν τον νουν απώλεσας”, σατιρίζοντας έτσι τα αυτοκρατορικά ήθη και προβάλλοντας ταυτόχρονα ένα είδος πολιτικής θέσης για την άσκηση της εξουσίας. Μένοντας στα ίδια συμφραζόμενα συναντούμε τη λέξη “καύχη” (πληθυντική μορφή της λέξης “καύχος”= καύχημα) λίγο αργότερα, στις αρχές του ΙΓ’ αιώνα, όταν σύμφωνα με όλες τις υπάρχουσες ιστοριογραφικές ενδείξεις γράφτηκε από ανώνυμο λόγιο μουγούλο⁶ το Χρονικόν του Μορέως.⁷ Μια αφήγηση που, είτε στην έμμετρη είτε στις πεζόμορφες εκδοχές της, αναφέρεται κυρίως σε γεγονότα προ του 1400, όταν η Πελοπόννησος βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Φράγκων, με τον χρονικογράφο να ψέγει τους γηγενείς ως υποτελείς, αφού:

*Μετά τους Τούρκους κάθονται, πίνουν και εστιάζουν
Και τίποτε ουκ λέγουσιν ουδέ κατηγορούν τους
Και μετά μας αν φάγουσι στα καύχη καναντίζουν.*

II. Ωστόσο, φαίνεται ότι κατά πάσα πιθανότητα την περίοδο του ύστερου Βυζαντίου, προς το τέλος του 13ου αιώνα και στις αρχές του 14ου, όταν η Ευρωπαϊκή Δύση βρισκόταν ακόμα στον Μεσαίωνα, η λέξη “καύχα” ήδη ανταποκρινόταν στην έννοια της ερωμένης, της αγαπητικιάς, εναλλακτικά μάλλον με την ενετικής προέλευσης “αμορούζα” ή “αμουρούζα” (από το amorosa) που, όπως θα δούμε, χρησιμοποιούσαν ευρέως και στην Κύπρο, όπως άλλωστε στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη. Στο Χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά, μάλιστα, που σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα τεκμήρια χρονολόγησης γράφτηκε τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα (1426-1432),⁸ υπάρχουν και οι δυο λέξεις, σε πολύ κοντινή απόσταση και με τέτοια συμφραζόμενα που δεν μας επιτρέπουν να τους δώσουμε άλλο, παραπλήσιο ή διαφοροποιημένο νόημα. Λόγου χάριν, στην παράγραφο 106ν του βενετσιάνικου χειρόγραφου⁹ περιγράφεται η σκηνή της δολοφονίας του βασιλιά της Κύπρου, Πιερ Λουζινιάν, ως εξής: “εγρί-

κισεν ο ρύγας την αναμιγήν και εσυχόθην από το κρεβάτην και λαλοί πύγη ίναι τούτη όπου ήλθαν”, και, εφησυχάζοντάς τον, “η καύχα του οπού εκιμάτου μετά του είπεν του της θέλη έστεν παράτάδελφία σου”.

Αλλά, τη λέξη, με αυτή την έννοια, τη συναντάμε κάμποσες φορές στο ίδιο “κεφάλαιο”¹⁰ όπου ο Μαχαιράς, πέρα από χρονικογράφος, δείχνει να συμμερίζεται τις ηθικές αντιλήψεις του λαού της εποχής, και να θεωρεί, προοικονομώντας με τον τρόπο του, ότι “ο δαίμων της πορνίας” ήταν εκείνος που έσπρωξε τον ρήγα Πιερ όσο και τη ρήγισσα Λενόρα να πέσουν σε αμαρτία, ανοίγοντας τον μοιραίο δρόμο της κατάρρευσης του βασιλείου και προετοιμάζοντας, χωρίς να το γνωρίζει βέβαια ο Πιερ, το θάνατό του. Στην παράγραφο 86ν προσθέτει “ότι ο αυτός ρε πιερ είχεν άλλοι μιαν καύχαν την ταμε τζίβαν, τε στα αντιλίου γυναικίαν του σιρ γρι-νιέρ λε πεντίτ”,¹¹ και λίγο παρακάτω,¹² περνώντας τώρα στο πταίσμα της βασίλισσας και στον φημολογούμενο δεσμό της με τον “μισερ τζουαν ντε μόρφου”, μνημονεύει πάλι (87r) την κακοποιό επίδραση του “διαβόλου της πορνίας” που “έμπικεν ειστην καρδίαν του μισερ τζουαν[.] και επίασεν τον πολλή και μεγάλη αγάπη απάνω της ρύγενας”. Ωστόσο, για να δούμε και την αντικατάσταση της “καύχας”, ο ίδιος ο Λεόντιος Μαχαιράς στην παράγραφο 89r,¹³ όταν αναφέρεται στον επικείμενο ερχομό του βασιλιά Πιέρ στην Κύπρο, χρησιμοποιεί εναλλακτικά τη λέξη “αμουρούζα”, αν και στην ουσία δεν αλλάζει διόλου το νόημα της εξιστόρησης. Έτσι, “ο άνωθεν μισερ τζουάν τε μόρφου επιάσεν τον μέγαλι έννια δια το έλα του ρυγός μιπός και είπαν τούτα μαντάτα οι αμουρούζες του”, και, ο οποίος, προσπαθώντας να τις πάρει με το μέρος του, τους “έπειψεν τους δύο κομματίαπαννην κοττένον’ σακρλάτον”, δηλαδή βαμβακερό άλικου χρώματος!

Ασφαλώς δεν αποτελεί παρέκβαση από το θέμα μας, το να αναφερθούμε στη διαδρομή της ευφάνταστης, ίσως με βιβλικές συνδηλώσεις, φράσης του Μαχαιρά, “ο δαίμων της πορνείας”, στη μεταγενέστερη κυπριακή και ελλαδική ποίηση και πεζογραφία.¹⁴ Κομβικό σημείο για την εν λόγω διαδρομή υπήρξε αναμφισβήτητα το ομότιτλο ποίημα του Γιώργου Σεφέρη από τη συλλογή του *Ημερολόγιο καταστρώματος Γ’* ή, παλαιότερα πιο γνωστή ως ...*Κύπρον, ού μ’ εθέσπισεν* (1955), που τώρα ενσωματώθηκε, σσ. 247-249, στα *Ποιήματα* (1972). Κατά βάση, ο ποιητής ανασυνθέτει εδώ, μεταγράφει και μεταφράζει ελεύθερα, με έκδηλη όμως τη συναισθηματική του σύμπλευση, το μέρος του *Χρονικού* στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, όπου ο Μαχαιράς αφηγείται με σκεπτικισμό, μάλιστα όχι πολύ διαφορετικό από τον σεφερικό, τα ερωτικά πάθη και ήθη των Λουζινιάν. Βρίσκει όμως έτσι ο Σεφέρης την ευκαιρία, μέσω της διαφαινόμενης πτώσης του κυπριακού βασιλικού οίκου που θα μπορούσε να συσχετιστεί με την πτώση του οίκου των Ατρειδών, να επανέλθει σ’ ένα από τα αγαπημένα του θέματα, που κυριαρχούν σε όλο το ώριμο έργο του. Το θέμα της φθοροποιού μοίρας αλλά και της αδήριτης αναγκαιότητας που ανατρέπει τα ανθρώπινα πεπρωμένα και αποδίδει τη δική της δικαιοσύνη:

Μα στην ψυχή του ρήγα ο σπόρος της ντροπής του
άπλωνε τα πλοκάμια του και τον εκίνα
το 'παθε να το πράξει και στους άλλους.
Κερά δεν έμεινε που να μη βουληθεί να την πορνέψει·
τις ντρόπιασε όλες. Φόβος κι έχτρα ζευγαρώναν
και γέμιζαν τη χώρα φόβο κι έχτρα.

Έτσι, με το μικρότερο κακό, βάδιζε η μοίρα
ως την αυγή τ' Αγι' Αντωνιού, μέρα τετάρτη
που ήρθαν οι καβαλάρηδες και τον εσύραν
από της καύχας του την αγκαλιά και τον εσφάξαν.
“Και τάπισα παρά ούλους ο τουρκοπουλιέρης
ήβρεν τον τυλιμένον το αίμαν” λέει ο χρονογράφος
“κι έβγαλεν την μαχαίραν του και κόβγει
τα λυμπά του με τον αυλόν και του είπε :
Για τούτα έδωκες θάνατον!”¹⁵

III. Αν ισχύει ότι γραπτές πηγές συλλαβικών συστημάτων της νέας ελληνικής και των διαλέκτων της έχουμε γενικά από τον 15ο αιώνα¹⁶ και έπειτα, φαίνεται πως στα μέσα του 17ου ήταν πια διαδεδομένη στα γλωσσικά τοπικά ιδιώματα ενός μέρους του ελληνόφωνου κόσμου η παρουσία ιδιοματικών λέξεων με ίδιο ή παραπλήσιο νόημα.¹⁷ Έτσι, η αισθησιακή ή καθαυτό ερωτική σημασιοδότηση λέξεων όπως “καύχα” (ή “καύχος”), δεν περιορίζεται στην κυπριακή, όπως δηλαδή τη διέσωσε το Χρονικό του Μαχαιρά,¹⁸ αλλά, παρ' ότι οι γλωσσικές ρίζες τους δεν έχουν την ίδια προέλευση,¹⁹ συναντιέται και σε άλλες περιοχές, λ.χ. της Κάτω Ιταλίας, οι οποίες εποικίστηκαν ή μάλλον εποικίστηκαν εκ νέου μετά την άλωση της Πόλης και την διάλυση του Βυζαντίου. Πολύ πρόσφατα (2001) ο Στέφανος Λαμπρινός έδειξε στη μελέτη του για την γκρεκο-σαλεντινή διάλεκτο²⁰ ότι με τη λέξη *kafcedda* εννοούν την κόρη, την νεαρή γυναίκα (*kafcedda ponimmeni* = κόρη παινεμένη) και ότι η εκδοχή μοιάζει να είναι σχετική. Αν και δεν είναι ταυτισμένη με την κυπριακή “καύχα” είναι εμφανές πως βρίσκεται πολύ πλησιέστερα στην μεσαιωνική παρά στην αρχαία ερμηνεία της λέξης.²¹

Νομίζω πως ένα από τα ουσιαστικότερα κλειδιά για την ερμηνεία, την ανανοηματοδότηση των μεσαιωνικών και των σύγχρονων παραλλαγών των λέξεων “καύχος-καύχος” και “καύκα-καύχα” μας προσφέρεται από τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Φραγκιά Φουρναράκη, στο ανεκτίμητο έργο τους για την διαδρομή της ελληνικής γλώσσας, από την αρχαία στη νέα, το *Άτακτα*, ήγουν παντοδαπών είς την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχέδιων σημειώσεων.²² Εδώ επισημαίνεται (σ.188) ότι οι λέξεις “καύχος” και “καύκος” έχουν συχνά τη σημασία του κρυφός εραστής ή μοιχός και ότι διατηρούνται σε ζωή, παρά το ότι οι συντάκτες των *Ατάκτων* παραδέχονται ότι δεν μπορούν να ορίσουν με ακρίβεια την προέλευσή τους. Έτσι, ο Κοραής και ο Φουρναράκης, με τις ελλειπέστατες γνώσεις που υπάρχουν στις αρχές του 19ου αιώνα για την νεώτερη ελλη-

νική γραμματεία, σωστά καταφεύγουν στο πιο έγκυρο μάλλον για εκείνη την εποχή μεσαιωνικό και λατινικό γλωσσάριο, του ελληνοποιημένου, σύμφωνα με την κοραϊκή μεταφραστική άποψη για τα ξένα ονόματα, “Δουκάγγιου” [sic]. Όπως και να έχει, αποδεικνύεται πράγματι ότι ο γάλλος φιλόλογος και ιστορικός του Βυζαντίου και του Μεσαίωνα Charles du Fresne, sieur du Cange (1610-1688), έγραφε στο λατινόγλωσσο λεξικό του *Glossarium Mediae et infimae Latinitatis* (σ. 626)²³ ότι το θηλυκό του καύκου, δηλαδή η καύκα ή το υποκοριστικό της καυχίτζα, σήμαιναν όχι μόνο την ερωμένη ή την παλλακίδα αλλά σε πολλές περιπτώσεις τη νεαρή δούλα του σπιτιού ή απλώς την θεραπαινίδα (*femme de chambre*),²⁴ κάτι όμως που νομίζω ότι δεν αποκλίνει ιδιαίτερα από την προηγούμενη σημασία. Ονομάστηκε λοιπόν καύκος και ο εραστής, με την έννοια του ότι περιποιείται και υπηρετεί την ερωμένη του, σύμφωνα και με τα ιταλικά μεσαιωνικά ήθη που όριζαν τον χαμηλής καταγωγής, κατά τεκμήριο δόλιο εραστή, ως *cavalier servente*. Όμως, συνεχίζει ο Κοραής, θέλοντας να διευκρινίσει ακόμα περισσότερο τη μετασηματιστική διαδικασία που ακολούθησε η λέξη,

ηπόρησα αλλού²⁵ διατί το “καύκος” απεμακρύνθη τόσο από την σημασίαν του “καυκάλου” και του “καυκίου”, με τα οποία αναμφιβόλως συγγενεύει. Ίδου τώρα πώς νομίζω ότι συνέβη η εις διαφόρους σημασίας μετάβασις. Εσήμαινε καταρχάς ο καύκος, ή το καυκίον, παντός είδους αγγείον χωρητικόν βρώσεως ή πόσεως· έγινε εν έπειτα συνώνυμον του ποτήριον, εις το οποίον κερνάται ο οίνος· ονομάσθη μετά ταύτα και αυτός ο κερνών τον οίνον θεράπων ή οινοχόος, Καύκος· εκ τούτου ωνόμασεν ο παρακαμάζων λατινισμός και “καυκουλάτορας” (*cauculatores*) τους κεραστάς των φίλτρων, ήγουν ποτών δυναμένων να κινήσωσι εις έρωτα, κατά την όχι ακόμη ολότελα εξαλειμμένην παλαιάν ψευδή δόξαν.²⁶

Είναι εύλογο λοιπόν, καταλήγει ο Κοραής, ότι ο εραστής ονομάστηκε καύκος.²⁷ Ίσως για τους ίδιους ακριβώς λόγους για τους οποίους λέγεται καύκα η ερωμένη, καθώς και εκείνη υποτίθεται ότι περιποιείται τον εραστή της, κερνώντας τον κρασί ή προσπαθώντας να του δημιουργήσει σωματική και ψυχική ευφορία. Έτσι, σε αντιδιαστολή με τον “καύκο”, ο οποίος απλώς είναι αυτός που κάνει ό,τι και ο συνηθισμένος οινοχόος,²⁸ ο φαρμακεύς μάγος είναι εκείνος που επιδιώκει με δόλια και ψευδή μέσα να παρασύρει, να εξαπατήσει και να διαφθείρει τις έντιμες και ανυποφίαστες γυναίκες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π.Χ. Δορμπαράκης, *Επίτομον λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Εστία 1971, σ. 436.
2. Κ.Γ. Γιαγκουλλής, «Η παράδοση και η τεχνοτροπία της κυπριακής προφορικής ποίησης», *Κυπριακή Λογοτεχνία. Οι ρίζες*, 1980, σσ. 7-29. Επίσης, Νίκος Κρασιδιώτης, *Ο εθνικός χαρακτήρ της κυπριακής λογοτεχνίας*, 1958, σσ. 9-21.
3. Βλ. τα *Σχόλια στην Ένατη Νεμεατική Ωδή του Πινδάρου*, από τον Bruce Karl Braswell, Βερολίνο, εκδ. Walter de Gruyter, 1998, σ. 56. Βλ. και Γ. Κεχαγιόγλου, “Παρατηρήσεις στη χειρόγραφη παράδοση του Χρονικού του Βουστρώνιου. Εκδοτικές προοπτικές”, *Πρακτικά*

Συμποσίου “Λεόντιος Μαχαϊράς - Γεώργιος Βουστρώνιος”, Λευκωσία 1997, σσ. 15-20.

4. *Nemean Odes, Isthmian Odes, Fragments*, 1997, 96.

5. “καύκα”, σε ιδιωματικά κατάλοιπα της νήσου Λέσβου, εξακολουθούν να εννοούν το μεγάλο φλιτζάνι και “καυσιά”, την καυχησιολογία.

6. Ας πούμε, έναν μγς της εποχής εκείνης. Συνήθως παιδί που προερχόταν από το γάμο Φράγκου και Ελληνίδας.

7. Χρηστικότερη παραμένει παρά τα τόσα της χρόνια, η έμμετρη έκδοση του Π. Καλονάρου, *Το Χρονικόν του Μορέως*, 1940. Γενικά, για τη σημασία του Χρονικού, βλ. H.G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόσιας Λογοτεχνίας*, ΜΕΤ, 1988, 251. Για τη διχογνωμία γύρω από την συγγραφή, την ιδεολογική συγκρότηση και προέλευση του κειμένου, όπως και το ποιά γλωσσική μορφή του προηγείται, βλ. G. Spadaro, “Studi introduttivi alla Cronaca di Morea”, *Siculorum Gymnasium*, 1959-1961, όπως και Γ. Κεχαγιόγλου, “Δυσκολίες στα κείμενα του Χρονικού του Μορέως”, *Ελληνικά* 27 (1974) 254-267 και 28 (1975) 420-425.

8. Λεοντίου Μαχαϊρά, *Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*. Εισαγωγή-επιμέλεια: Μιχάλης Πιερής & Αγγελ Νικολάου-Κονναρή, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2003, σ. 26.

9. *ibid.*, σσ. 221-222.

10. *ibid.*, σσ. 191 κ.ε.

11. *ibid.*, σ. 193.

12. *ibid.*, σ. 194.

13. *Χρονικό, ibid.*, σ. 197.

14. Με τον τίτλο *Ο δαίμων της πορνείας* δημοσιεύτηκε το 2007 μια συλλογή πεζογραφημάτων και διηγημάτων της Νίκης Μαραγκού. Το ομότιτλο διήγημα, σσ. 29-45, αν και δεν είναι από τα καλύτερα του βιβλίου, έχει ωστόσο ενδιαφέρουσες αναλογίες με το *Χρονικό* του Μαχαϊρά. Προπάντων με την έννοια της θεοδικίας, την οποία υπαινίσσεται και ο Σεφέρης στη δική του ποιητική εκδοχή. Αν και η Μαραγκού επινοεί με τον δικό της τρόπο τις αναλογίες του μυθικού δαίμονος σε μια σύγχρονη ιστορία, στην ουσία αφηγείται πολύ κοντά στο πνεύμα του Μαχαϊρά και του Σεφέρη. Θέμα της είναι ο “ανόσιος”, ερωτικός πόθος ενός πατέρα για τη γυναίκα του γιου του, και ο θάνατός του από τυχαίο πνιγμό που έρχεται να αποκαταστήσει ως είδος τιμωρίας τη “φυσική” τάξη πραγμάτων στην οικογένεια.

15. Όπως αναφέρει ο Γ.Π. Σαββίδης στο σχολιασμό του “Δαίμονος της πορνείας” (*Ποιήματα*, 339-340), ο Σεφέρης διάβασε το *Χρονικό* από την έκδοση Dawkins, *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus, entitled “Chronicle”*, τομ. Α΄ και Β΄, Οξφόρδη 1932, παράγρ. 233-281. Ως προσίμιο έβαλε προσφύως το απόσπασμα από τον δαντικό *Παράδεισο* (XIX, 146-147) “*Λευκωσία και Αμμόχωστος θρηγούν και στενάζουν για το κτήνο τους*”.

16. Α.-Φ. Χρηστίδης, Μ. Αραποπούλου, Γ. Γιαννουλοπούλου (επιμ.), *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000, και Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, ΕΛΙΑ, 1999.

17. Γεώργιος Χατζηδάκης, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τομ. Α΄-Β΄ 1905. Βλ. και σε πρόσφατη φωτοστατική ανατύπωση. Εκδ. Πελεκάνος.

18. Στην περιοχή του κυπριακού Ριζοκαρπάσου, όπου για ιστορικούς λόγους (τουρκική κατοχή) έμεινε αμετάλλαχτο το γλωσσικό ιδίωμα, εκτός της καύκας= ερωμένης, υπάρχει και η λέξη “καυκαλατζώ” που, σύμφωνα με τη μαρτυρία γηγενών, έχει και την έννοια του καυγαδίζω για ερωτοδουλειές.

19. Η προέλευση της κυπριακής θεωρείται πως είναι η αρχαϊκή, ενώ της περιοχής της Καλαβρίας, της Απουλίας και του Σορέντο, η δωρική. Π.χ., ο γερμανός γλωσσολόγος Gerhard Rohlfs (1892-1986) έλεγε ότι, σύμφωνα με δικές του έρευνες στην περιοχή του Απουλίας, στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα έβρισκε εμφανή στοιχεία αρχαϊκά, βυζαντινά και ιταλικά. Βλ. τη βασική του μελέτη, *Griechen und Romanen in Unteritalien* (Γενεύη, 1924). Την τελευταία εικοσαετία υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για τη διάσωση και έρευνα του ιδιώματος ή των ιδιωμάτων της Grico, γι’ αυτό και εκτός των δυο λεξικών που δημοσίευσε ο Rohlfs, στο Μιλάνο (1938-1939) και στο Μόναχο (1956-1961), σήμερα διαθέτουμε το *Vocabulario Greco-Calabro-Italiano della Boresia* (2003) του D’ Andrea Ferdinando, καθώς και το *Vocabolario Greco-Italiano/Italiano-Greco* (2007) του Filippo Violi.

20. *Il dialetto greco-salentino nelle poesie locali: testi, note*, Amaltea Edizioni 2001, σ. 224.

21. Λόγου χάριν, ο αιδεσιμώτατος John Groves στο λεξικό του όπου συμπεριλαμβάνει συγ-

γραφείς της ελληνικής αρχαιότητας, είναι λογικό να μη δίνει στη λέξη “καύχη” άλλο νόημα, πέρα από την αρχαιοπρεπή εξύψωση, τη μεταρσίωση, την καυχησιολογία, τον κομπασμό. Ό,τι δηλαδή ακριβώς είδαμε προηγουμένως και αναφορικά με τον Πίνδαρο (βλ. 4). Αυτό έχει, εννοείται, ενδιαφέρον και για την έρευνα του ρομαντικού τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνονταν η ελληνική γλώσσα στις αρχές του 19ου αιώνα. Ιδιαίτερα, J. Groves, *A Greek and English Dictionary, Comprising All the Words in the Writing of the Most Popular Greek Authors* (1830), σ. 335

22. Ως συνδημιουργός του στην δίτομη έκδοση των *Ατάκτων* (εδώ ο β' τόμος, από τον πασίγνωστο εκδότη Fermin Didot, Παρίσι 1829) αναγράφεται ο Φρα[ν]ζ[ι]κιός Φουρναράκης, φίλος του Κοραή και μεταφραστής “εις την γραικικήν” και άλλων έργων βασικής επιστημονικής αναφοράς, όπως του *Essai sur les garanties individuelles que reclame l'etat actuel de la societe* του γάλλου Pierre C.F. Daunon, δημοσιευμένου από τον ίδιο εκδότη.

23. Εκδόθηκε το 1678. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1688, ο du Cange δημοσίευσε και ένα δεύτερο εξ ίσου πολύτιμο λατινόγλωσσο λεξικό, το *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, από όπου άντλησαν στοιχεία πολλοί μεταγενέστεροι γλωσσολόγοι.

24. Βλ. και Μ. Πιερής, *Από το μερτικόν της Κύπρου*, Καστανιώτης 1991, σ. 272.

25. *Ατακτα*, τομ. Α', σσ. 246-247.

26. Du Cange, *ibid.* V. “Cauculatores”.

27. *Ατακτα*, *ibid.*, σ. 188

28. Συνδυάζοντας την διπλή έννοια του καύκου, ως εραστή και πότη, ο Κοραής παραθέτει, ανοίγοντας το λήμμα, και τους εξής σατιρικούς στίχους:

*Η πολιτική τον καύχον της καλά τον εξανοίγη
Και αν τον εύρη απόνηρον, ως την τρυγίαν τον ΠΝΗΓΗ,
Ωσαν ανέμην και τροχόν, σαν μύλον τον γυρίζει
Και ώστε να νύση πελελός, ολίγον τότε αξίζει.*

Αλέξης Ζήρας

80

Η Penelope Tremayne για την Κύπρο του 1956

Σε αντίθεση με τα *Πικρολέμονα* του Lawrence Durrell, το βιβλίο της Penelope Tremayne *Below the Tide* (*Κάτω από την παλίρροια*), που εκδόθηκε το 1958 στο Λονδίνο και το 1959 στη Βοστώνη, δεν έγινε ευρύτερα γνωστό.¹ Η συγγραφέας, η οποία ζει στην Κύπρο για ένα χρόνο (1956) και εργάζεται ως νοσοκόμα στον Ερυθρό Σταυρό, θέλησε να καταγράψει την προσωπική της εμπειρία και τις εντυπώσεις της από το νησί. Καθόλου τυχαία ο L. Durrell προλογίζει το βιβλίο αυτό και συνοψίζει το στίγμα του: *Επικροτεί την άποψη της συγγραφέως, ότι δηλαδή η Κύπρος βρίσκεται κάτω από τρομοκρατικό καθεστώς, ότι οι κάτοικοι υποφέρουν λόγω αποπροσανατολισμού και ανασφάλειας και ότι «ο μέσος Κύπριος πιέζεται να συνεργαστεί, αλλιώς πληρώνει το ‘τίμημα’».* Επίσης, κάνει λόγο για το «κουράγιο» της Tremayne, η οποία «επέλεξε να ζήσει μόνη και άοπλη σε ένα ελληνικό χωριό, όπου οι τρομοκράτες αναγκάζονταν να διαλέγουν ‘εύκολους στόχους’».²

Το βιβλίο *Below the Tide* αποτελεί προσωπική κατάθεση και ενδιαφέρουσα μαρτυρία μιας ξένης επισκέπτριας, η οποία φτάνει στο νησί με την πρόθεση να προσφέρει ανθρωπιστική βοήθεια. Όπως και ο L. Durrell, έτσι και η ίδια δηλώνει ότι έρχεται στην Κύπρο με φιλελληνικά αισθήματα,

αλλά τελικά απογοητεύεται από την πολιτική κατάσταση που επικρατεί στο νησί και ο φιλελληνισμός της κλωνίζεται λόγω του ένοπλου αγώνα των Κυπρίων: «Όταν έφτασα στην Κύπρο, είχα στο μυαλό μου διάφορες λανθασμένες εντυπώσεις για το νησί. Περίμενα ότι θα έμοιαζε με τα νησιά του Αιγαίου, περίμενα ότι οι Ελληνοκύπριοι θα έμοιαζαν στους Έλληνες. Περίμενα ότι οι Άγγλοι στο νησί θα συμπεριφέρονταν όπως τους Άγγλους στην Αγγλία. Καμιά από αυτές τις εντυπώσεις δεν θα μπορούσε να ήταν πιο απομακρυσμένη από την πραγματικότητα» (σ. 14).

Ας σημειωθεί ότι η συγγραφέας, πριν από την άφιξή της στην Κύπρο, βρισκόταν στην Ελλάδα· γνώριζε αρκετά καλά την ελληνική γλώσσα και είχε τη δυνατότητα να συνομιλεί στα ελληνικά με τους κατοίκους κατά τη διάρκεια της διαμονής της στην Κύπρο. Η στάση της απέναντι στους απλούς ανθρώπους του νησιού είναι σε γενικές γραμμές θετική: «Οι Ελληνοκύπριοι είναι άνθρωποι πολύ ευγενικοί, φιλικοί και μου φαίνεται επίσης ότι είναι έξυπνοι και εύστοφοι, δεν επιδίδονται σε βία και αιματοχυσίες, τακτική η οποία δεν τους αρμόζει». Όμως η στάση της γίνεται και αρνητική, όταν θεωρεί τους Κυπρίους ανώριμους, αδιάφορους και απερίσκεπτους στα εθνικά τους φρόνηματα: «Ο μέσος Κύπριος δεν γνώριζε, αλλά ούτε ήθελε να γνωρίζει γιατί γινόταν όλη η φασαρία. Ήξερε απλώς ότι κάποιοι νέοι άνθρωποι [...] αγωνίζονταν για την ελευθερία». Επίσης, «γι' αυτούς η ΕΟΚΑ είναι κάτι το μυστηριώδες και ηρωικό, το οποίο κινείται σε ένα θελκτικό χώρο ψευδωνύμων και μεταμεσονύχτιων μασκών, οι οποίες δρουν πάνω σε απομακρυσμένους λόφους. Τέτοιες καταστάσεις γοητεύουν τους εφήβους» (σσ. 81, 82, 175).

Η ένοπλη εξέγερση των Κυπρίων, η επαναστατική βία με σκοπό την απαλλαγή από το αποικιοκρατικό καθεστώς, δεν διαπράττεται βέβαια χωρίς ηθικά διλήμματα από τη μεριά αυτών που την πραγματοποιούν, εάν αυτή καθίσταται απαραίτητη για το συλλογικό συμφέρον. Η καταφυγή στον ένοπλο αγώνα ρητορικοποιείται, θεωρητικοποιείται ή μετονομάζεται, αν θέλετε, σε μια γενικότερη έννοια: στην έννοια της τρομοκρατίας: «Το Τρόδος ήταν άσχημη περιοχή για τους τρομοκράτες», «σίγουρα δεν ήταν μια επιχείρηση για την οποία ένας πραγματικός τρομοκράτης θα ήταν περήφανος», «δεν είχα λόγο να πιστεύω ότι αυτός ο νέος ήταν μέλος κάποιας τρομοκρατικής οργάνωσης» (σσ. 30-33). Η επαναστατική βία γίνεται τρομοκρατία στα μάτια αυτών που παρακολουθούν από το θεωρείο, μια γενίκευση που αντανακλά την αποικιοκρατική ιδεολογία εκείνης της εποχής. Αλλά γι' αυτούς που διαπράττουν την επαναστατική βία αποτελεί στην ουσία τραγική αναγκαιότητα.

Αξίζει να μας προβληματίσει ο ειδολογικός χαρακτήρας του βιβλίου: Είναι ταξιδιωτικό αφήγημα, χρονικό, προσωπική μαρτυρία ή πολιτικό ντοκουμέντο; Είναι γραμμένο με λογοτεχνικές αξιώσεις; Τελικά ποια είναι η σκοπιμότητα αυτού του κειμένου; Θα λέγαμε ότι πρόκειται μάλλον για καλογραμμένο χρονικό, έκτασης 187 σελίδων, στο οποίο η συγγραφέας καταγράφει τις προσωπικές εμπειρίες και τις περπέτειές της. Η αφήγηση είναι συνεχής, δεν διασπάται σε ενότητες. Ταυτόχρονα το κείμενο αποτελεί προσωπική μαρτυρία, αφού πάνω απ' όλα δεσπόζει η προ-

σωπική ματιά της P. Tremayne, η οποία μιλά σε πρώτο γραμματικό πρόσωπο και κάποτε σε πρώτο πληθυντικό, εκ μέρους των Βρετανών. Η συγγραφέας επισκέπτεται με την ιδιότητα της νοσοκόμας τις επαρχίες Λάρνακας, Λευκωσίας, Κερύνειας, Λεμεσού και Αμμοχώστου και προσπαθεί να προσφέρει τη βοήθειά της σε ανθρώπους που την έχουν ανάγκη.⁴ Δεν ενδιαφέρεται τόσο να περιγράψει τη φυσιογνωμία του χώρου και των ανθρώπων αλλά την πολιτική κατάσταση και τις αντιδράσεις και συμπεριφορές των κατοίκων σε σχέση με την ένοπλη εξέγερση. Επιδιώκει να προσδώσει στο βιβλίο της τον χαρακτήρα του ντοκουμέντου, παρόλο που δεν το συνοδεύει με βιβλιογραφία ή φωτογραφίες, όπως κάνει ο L. Durrell στα *Πικρολέμονά* του. Όμως η P. Tremayne παραθέτει στο τέλος του τόμου Γλωσσάριο κυπριακών ονομάτων και όρων, που συνήθως παραπέμπουν στα πολιτικά πράγματα (ΑΚΕΛ, ΕΟΚΑ, ΤΜΤ, Ταξίμ, Γρίβας κτλ.). Ο πολιτικός σχολιασμός είναι ίσως δικαιολογημένος λόγω της φορτισμένης κατάστασης που επικρατεί στο νησί. Συναφής είναι και η προμετωπίδα της έκδοσης: «But Greece and her foundations are built below the tide of war» (P.B. Shelley).³ Από εδώ ξεσηκώνεται και ο τίτλος του βιβλίου, που παραπέμπει στην έκρυθμη πολιτική κατάσταση στην Κύπρο.

Θα είχε ενδιαφέρον εάν καταφέραμε να κατανοήσουμε τη διπολικότητα τρομοκρατία από τη μια, απελευθερωτικός αγώνας από την άλλη. Επίσης, εάν δεχτούμε ότι το βιβλίο αυτό συμβάλλει έτσι ώστε να εμβαθύνουμε στα διλήμματα και την πολυπλοκότητα των συναισθημάτων της συγγραφέως, η οποία έρχεται στο νησί με καλές και ανθρωπιστικές προθέσεις, αλλά γράφει ένα χρονικό με το οποίο κατακρίνει τον αντιβρετανικό και ενωτικό αγώνα των Κυπρίων. Από την άλλη, χρειάζεται να κατανοήσουμε τη στάση των Κυπρίων οι οποίοι, σύμφωνα με την P. Tremayne, υπομένουν την καταπίεση ενός επαναστατικού αγώνα και παραμένουν φοβισμένοι και τρομοκρατημένοι από τους ίδιους τους συμπατριώτες τους.

Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι σε πρόσφατο δημοσίευσμά της για τον L. Durrell η P. Tremayne δεν διαφοροποιεί τις θέσεις της σχετικά με τον αγώνα των Κυπρίων και επιπλέον επιχειρεί να δικαιολογήσει τις συμπεριφορές του βρετανού διπλωμάτη και συγγραφέα. Υιοθετεί και εδώ την άποψη του L. Durrell ότι οι απλοί άνθρωποι της Κύπρου τρέφουν θετικά αισθήματα απέναντι στους Βρετανούς, σε αντίθεση με την επίσημη κυπριακή ιδεολογία και επανάσταση, την οποία αποκαλεί και πάλι «τρομοκρατία». Επίσης, γράφει για τον L. Durrell ότι «είχε υπέροχη αίσθηση του χιούμορ» και ότι «μερικές φορές συμπεριφερόταν άσχημα στους ανθρώπους – δεν το κάνουμε όλοι μας;».⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Penelope Tremayne γεννήθηκε το 1921 και κατά καιρούς εργάστηκε στις Βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών αλλά και ως νοσοκόμα στον Ερυθρό Σταυρό. Έζησε στην Ελλάδα, στην Κύπρο και στη Σιγκαπούρη. Δημοσιεύει ποιήματα και βιβλία για παιδιά. Επίσης έχει εκδώσει και τα βιβλία: *Under Helicon: Journeys in the Mediterranean*, London, 1987· *Nor Iron Bars a Cage*, London, 1988· *A Writer or Something*, London, 1988.
2. Penelope Tremayne, *Below the Tide*, Βοστώνη, 1959. Το προλογικό σημείωμα του Durrell

χωρίς σελιδαρίθμηση. Οι παραπομπές (που ενσωματώνονται σε παρένθεση στο κείμενο) αφορούν την έκδοση αυτή.

3. Αναφέρεται στα χωριά Σταυρός, Πρόδρομος, Κάμπος, Τσακίστρα, Πλάτρεις, Τρόδος, Δένεια, Ξερός, Μοναστήρι του Κύκκου και σε άλλα που δεν κατονομάζονται.

4. P. Tremayne, «Memories of Durrell», στον συλλογικό τόμο *Lawrence Durrell and the Greek World*, επιμ. Άννα Λύλλιος, Η.Π.Α. 2004, σσ. 153-175.

Μαρία Χατζηπολυκάρπου

Κρυπτομνησία (;)

Τό φαινόμενο τής λεγομένης κρυπτομνησίας, στήν απόλυτη, παθολογική του έκφραση, όρίζεται έπιστημονικά ώς ή τάση τών συγγραφέων νά παρουσιάζουν «γνώμες και ιδέες ξένων σά δικές τους, χωρίς νά έχουν συνείδηση αὐτῆς τῆς πλάνης» (βλ. Χ. Τομασίδη, *Εἰσαγωγή στήν Ψυχολογία*, σ. 220).

Ἡ περίπτωση βέβαια τοῦ ποιήματος τῆς Κικῆς Δημοῦλᾶ «Βαθεῖα αὐλαξ» (*Τὸ λίγο τοῦ κόσμου*, 1971), στό ὁποῖο θά ἀναφερθοῦμε, δέν ἀνταποκρίνεται κατά μέγα μέρος στόν παραπάνω ὀρισμό, εἰμή μόνον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀπουσία, ὅπως νομίζουμε, συνείδησης ἐκ μέρους τῆς ποιήτριας τών ἀπώτερων καταβολῶν ἐνός ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος, τοῦ ἀποχαιρετιστήριου «Καληνύχτα» πού κάνει τήν ἐμφάνισή του τόσο στήν ἀρχή ὅσο και στό τέλος τῆς ποιητικῆς σύνθεσης: «Καληνύχτα... / Μὲ κούρασε πολὺ ἢ Κυριακή. / Πολλὴ Κυριακή γιὰ ἓναν ἄνθρωπο [...] Καληνύχτα. / Πολλὴ Κυριακή γιὰ ἓναν ἄνθρωπο. / Ἐνα σκληρὸ χαμόγελο στό πρόσωπο τοῦ κόσμου. / Μὲ κούρασε πολὺ τὸ πρόσωπο τοῦ κόσμου. / Κι ἐσὺ νά εἶσαι ἓνα ποτήρι / στό πάνω πάνω ράφι / πού δέν φτάνω.»

Τό ἀποχαιρετιστήριό «Καληνύχτα» τό συναντᾶμε και στό τέλος τοῦ Β' μέρους (*Μιά παρτίδα σκάκι*) τῆς Ἑρημῆς χώρας τοῦ T.S. Eliot: «Καληνύχτα, κυρίες, καληνύχτα, γλυκιές μου κυρίες, καληνύχτα, καληνύχτα.» (μετάφραση Γ. Σεφέρη, ὀριστική έκδοση, Ἰκαρος, 1973).

Ἀπό μόνο του, βέβαια, τό «Καληνύχτα» αὐτό, δέν θά μπορούσε νά στοιχειοθετήσῃ τήν ἀποψη περί «κρυπτομνησιακῆς» ἀναπαραγωγῆς, ἂν δέν ἀπευθύνονταν στίς ἐν λόγω «κυρίες», τών ὁποίων ἓνα χλομό ἀντίστοιχο ἐντοπίζεται και στήν «Βαθεῖα αὐλακα» τῆς Δημοῦλᾶ: «Ἄλλὰ κι αὐτὰ τῶν κυριῶν τ' ἄρρωστα μάτια [...] Ἀδιέξοδες κυρίες...».

Ὁ Eliot ἔχει σκιαγραφήσει μέ ἄκρως ἐντυπωσιακό τρόπο τό ἀδιέξοδο τῶν κυριῶν του, σέ μιᾶ – ἀσφαλῶς γνωστή στήν ποιήτρια¹ – στιχομυθία τῆς Λίλ, μιᾶς «ξεδοντιασμένης ἀπό τὰ γιαιτρικά λαϊκῆς γυναίκας μέσα στήν ταβέρνα μιᾶς ἐργατικῆς συνοικίας», μέ τήν φίλη της: *Τώρα πού γυρίζει ὁ Γιάννης, κοίταξε νά σουλουπιαστεῖς λιγάκι. [...] Νά ξαναβάλεις κἀν'να δόντι. [...] Κι ἐγὼ τὸ ἴδιο, τῆς λέω, σκέψου τὸν κακόμερο τὸ Γιάννη / Τέσσερα χρόνια στρατιώτης, θά θέλει καλοπέραση, / Κι ἂ δέν τοῦ τῆ δώσεις, ἄλλες θά τοῦ τῆ δώσουν, τῆς λέω...»*

Τό σκηνικό τῆς «Βαθείας αὐλακος» εἶναι ἓνα μέρος, κάπου στό Κολωνάκι, ἀλλά ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι τό κεντρικό στοιχεῖο πού ἐνεργοποιεῖ τούς λαθραίους συνειρμούς – καί πού ἀποτελεῖ βεβαίως τόν πυρήνα τῆς ψυχολογικῆς καί ποιητικῆς ἔγνοιας – εἶναι ἓνα παρόμοιο μέ τῆς ἐλιοτικῆς Λίλ ἀδιέξοδο, οἱ ἐνδόμυχοι διαλογισμοί ὅτι τό γῆρας, μέ ὅλες τίς ἐλλοχεύουσες ἀπειλές καί ἀπώλειες, εἶναι ἐπί θύραις.

Ἐδῶ βρῖσκεται ἄλλωστε καί ἡ αἰτία τῆς κρυπτομνησιακῆς ἀντίδρασης, στήν ἰσχυρή συναισθηματική «ἀπώθηση» ἑνός δυσάρεστου ἐνδεχομένου. Σέ ἄλλη περίπτωση, ἡ ποιήτρια, «τυχαῖα» θά στήση τ' αὐτί της στούς φαινομενικά ἀδιάφορους στίχους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ «ποιά γυναί- ποιά γυναί- ποιά γυναίκα θά σέ πάρει» («Οἱ λυπημένες φράσεις», *Τό λίγο τοῦ κόσμου*), πού συνδυαζόμενοι μέ τούς ἀπόντες προηγούμενους «μὰ ρέ γιέ μου κανακάρη...» ὁλοκληρώνουν τήν εἰκόνα μιᾶς ἀφανοῦς ἐπιτίμησης καί ἐμφανεστερης ἀγωνίας γιά τήν τύχη τῶν ἐρωτικῶν της σχέσεων, τήν κοινή μέ τήν ἐλιοτική ἡρώίδα μοῖρα της [πρβλ. καί «Τήν Κυριακή τραβάει σέ μάκρος / τῶν τραγουδιῶν ἡ ἀγωνία / ποιά γυναί- ποιά γυναί- ...» («Οἱ λυπημένες φράσεις»)].

Ἄν αὐτός εἶναι ὁ κεντρικός συναισθηματικός πυρήνας γύρω ἀπό τόν ὁποῖο περιστρέφεται ἡ κοινή γυναικεῖα ἀγωνία, καί οἰκοδομεῖται ἐπομένως ἡ ὅποια συνάντηση μέ τήν Ἔρημη χώρα, ὑπάρχει καί ἓνας ἄλλος κατά τήν ἀποψή μας, «λεκτικός», ἡ «λεξιλογικός» καλλιτέρα, πού ὁ ἐντοπισμός του μπορεῖ νά μᾶς διδάξῃ κάτι γιά τήν πορεία καί τήν ιδιόμορφη «λογική» τῆς «κρυπτομνησιακῆς» διαδικασίας. Θυμᾶμαι, πρὶν μερικά χρόνια, τήν ἐκπληξή μου ὅταν συνειδητοποίησα ὅτι ἡ ὁμοιότητα τῆς μελωδικῆς γραμμῆς τοῦ σαββοπουλικοῦ «Ἐ – ἔ, ἦλιε ἦλιε ἀρχηγέ» καί τοῦ ἀντιφασιστικοῦ τραγουδιοῦ τῆς Βέμπως «Καίει ὁ ἥλιος, καίει / καίει μανάρα μ' καίει...» (μέ τόν τονισμό τῶν διαδοχικῶν ε καί στίς δύο περιπτώσεις), ἐνῶ πρέπει νά βασιζόταν στό κοινό σημασιολογικό ὑπόβαθρο τῆς ἔννοιας «νίκη» («ἐθνική» στήν περίπτωση τῆς «τραγουδίστριας τῆς νίκης», «κοινωνική» στήν περίπτωση τοῦ «ἀρχηγοῦ - ἥλιου» τοῦ Σαββόπουλου), διέθετε καί μιᾶ ἄλλη, ἀφανῆ, οἶονεῖ «λεξιλογική» βάση: τήν λέξη «ἥλιος».

Φαίνεται σάν οἱ συνειρμικές «κρυπτομνησιακές» νοηματικές διασυνδέσεις νά ἀναζητοῦν, ὅπως τά πουλιά τό σύρμα, μιᾶ λέξη γιά ν' ἀγκιστρωθοῦν καί νά ἀρθρωθοῦν διαπλεκόμενες περὶ τόν πυρήνα της. Στήν περίπτωση τῆς «Βαθείας αὐλακος» ὁ λεξιλογικός πυρήνας τῆς κρυπτομνησιακῆς συνειρμικῆς σύνδεσης εἶναι, νομίζουμε, ἡ λέξη «Κυριακή». Στό ποίημα τῆς Δημουλᾶ ἡ λέξη κυριαρχεῖ (: *Μέ κούρασε πολὺ ἡ Κυριακή... κ.λπ.*) ἐνῶ στήν Ἔρημη χώρα πραγματοποιεῖ μιᾶ μᾶλλον «περιστασιακή» ἐμφάνιση: *Λοιπόν, κείνη τήν Κεριακή ἦταν ὁ Γιάννης σπίτι, κι εἶχανε ζεστό χοιρομέρι / Καί μέ καλέσανε τό βράδυ, νά τ' ἀπολάψω ζεστό- / ΕΜΠΡΟΣ ΕΙΝΑΙ ΩΡΑ / ΕΜΠΡΟΣ ΕΙΝΑΙ ΩΡΑ² / Καλ'Νύχτα Μπίλλ. Καλ'νύχτα Λού....».*

Ἄρχεσε ἄραγε αὐτή ἡ ἀνεπαίσθητη, «περαστική» παρουσία, γιά νά πραγματοποιηθῆ μέσα ἀπό σχολιούς, ἀνεξερεύνητους δρόμους, ἡ συνάντηση, σέ παραπλήσιο μῆκος κύματος, δύο δημιουργῶν; Ἄδηλον. Ὅπως ἄδηλη βεβαίως εἶναι καί ἡ ἀκριβῆς πορεία τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού, ἅς τό ποῦμε ἐδῶ, ὑπὸ τύπον αὐτοκριτικῆς, μᾶλλον τήν ἀδικοῦμε ὅταν τήν

περιορίζουμε, ἔστω καί μερικῶς, στό στενό, ἕως ἀσφυκτικό, πλαίσιο, τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» ὀρισμοῦ τῆς «κρυπτομνησίας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. «Φίλος [...] μέ ιδιαίτερη ἐκτίμηση / στό ποίημα τοῦ Ἔλιοτ «Φλη(σ)βᾶς» [...] παίρνει μαζί του τ' ἀπαραίτητα: Ἀποχαιρετιστήριες ἐκφράσεις, / τήν Ἑρμη Χώρα...» (Κ. Δημουλά, «Στό σταθμό», Ἐπί τὰ ἔχνη, 1963).

2. Θά ἦταν παρακινδυνευμένη ὑπόθεση - ἐγγίζουσα τά ὅρια τῆς κραυγαλέας ἀθαιρεσίας - ἡ εἰκασία ὅτι ἡ προειδοποίηση τοῦ κάπελα πῶς πρόκειται νά κλείση: «Ἐμπρὸς εἶναι ὦρα» («Ἵπνοοῦμενα κι ἐδῶ: εἶναι ἡ ὦρα τοῦ τέλους», σημειώνει ὁ Σεφέρης) μπορεῖ νά συνδέεται, κρυπτομνησιακῶ τῷ τρόπῳ, μέ τήν «ὦρα» τῶν «ἀδιέξοδων κυριῶν» στόν στίχο τῆς «Βαθείας αὐλακος»: «Εἶδα, ὅπου πηγαίνει ἡ ὦρα τους νά βρέχει». Μιάς ὁμῶς καί μᾶς πέρασε ἀπ' τό μυαλό, τήν καταγράφουμε, μέ ὄλες τίς ἀπαραίτητες ἔντονες ἐπιφυλάξεις.

Χρῖστος Δάλκος

Το παιγνίδι με τα «ασεμνοφανή»

Σε σημειωμά του στο περιοδικό *Χάρτης*,¹ ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης προσπάθησε να ερμηνεύσει την παροιμία των Βυζαντινῶν «πτωχός ἢ πλούσιος αν δεν την βάλη ουδέν κοιμάται» και κατέληξε στη σεξουαλική αναφορά, ἡ οποία δηλώνεται ευθέως και στον τίτλο του σημειώματός του, γραμμένο ὁμῶς λατινιστί: *Nullus somnus sine coetu* [=ουδεὶς ὕπνος ἀνευ συνουσίας].

Ἵστερα ἀπὸ δέκα περίπου χρόνια, προς ἐπίρρωσιν των ἀπόψεων του Μ. Ζ. Κοπιδάκη, δημοσίευσα στο περιοδικό *Ακτὴ* τὸ ἀκόλουθο σημείωμα, το οποίο γράφτηκε ἀρχικὰ για να ἀποσταλεῖ στο περιοδικό *Χάρτης*:

Ουδέν κοιμάται (επιστολή)

Σας ἀποστέλλω δύο συμπληρωματικά σχόλια στο ἀρθρο του συνεργάτη σας Μ. Ζ. Κοπιδάκη, *Nullus somnus sine coetu* (περ. *Χάρτης*, Αθήνα, Ιούλιος 1986, ἀρ. 20, σ. 239-240).

Σχολιάζοντας τὴν μεσαιωνικὴ παροιμία «πτωχός ἢ πλούσιος αν δεν την βάλη ουδέν κοιμάται» ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης ἀναφέρει διάφορες ἐρμηνείες για να καταλήξει στην «κακέμφο»: «αυτὴ που μαντεύει κάθε νεοέλληνας πτωχός ἢ πλούσιος, μαρξιστὴς ἢ καπιταλιστὴς, σοφός ἢ ἀσοφος.»

Επιβεβαιωτικά στην ἐρμηνεία του Μ. Ζ. Κοπιδάκη εἶναι τα σχόλια του Φ. Κουκουλέ στο ἐξαιρετικό ἔργο του *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός*. Στο κεφάλαιο «Τα ου φωνητὰ των Βυζαντινῶν», ο Φ. Κουκουλέσ ἀπαριθμεῖ τις λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοὶ για να δηλώσουν το «μετά της γυναικὸς συνουρίσκεσθαι». Ἀνάμεσα σ' ἄλλα γράφει: Φαίνεται δε και εν τῷ Συναξαρίῳ των ευγενικῶν γυναικῶν (στιχ. 810) και ἡ σημερινὴ φράσις της τὴν βάζει. Παράβαλε και τὴν βυζαντινὴ παροιμία «πτωχός ἢ πλούσιος αν δεν την βάλη ουδέν κοιμάται» (Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1955, τόμος Στ', σ. 535). Και πιο κάτω (σ. 537) ὅταν ἀπαριθμεῖ τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοὶ για να δηλώσουν τα ἀνδρικά και γυναικεῖα γεν-

νητικά όργανα, γράφει: «ότι δε το ανδρικό μόνιον θα εχαρακτηρίζετο ως και σήμερα, ως αυτή, δεικνύει η βυζαντινή παροιμία (Krumbacher, MGS, σ. 167): πτωχός ή πλούσιος, αν αυτήν ου βάλη, ουδέν κοιμάται.»²

Όμως, είκοσι περίπου χρόνια μετά το δημοσίευμα του Μ.Ζ. Κοπιδάκη, και δώδεκα χρόνια μετά τη δική μου σημειωματογραφική συνηγορία, σε κείμενό του με τίτλο: Μια «άσεμνη» ελληνική «παροιμία»,³ ο Γιώργος Δανέζης έδωσε εντελώς νέα διάσταση στο θέμα. Δεν πρόκειται για παροιμία αλλά για αίνιγμα που ανήκει στα «ασεμνοφανή», σε εκείνη την ομάδα αινιγμάτων που με παραπειστικό τρόπο περιγράφουν δήθεν ερωτικές πράξεις ή σεξουαλικά όργανα. Θέλουν, με άλλα λόγια, να οδηγήσουν τους ακροατές ή τους αναγνώστες του αινίγματος να πάει ο νους τους στο πονηρό ενώ η λύση του είναι, «παρά προσδοκίαν», εντελώς αθώα. Παραπέμπει δε ενδεικτικά σε δύο παραδείγματα από το βιβλίο της Χρυσούλας Χατζηδάκη-Καψωμένου, *Θησαυρός Νεοελληνικών Αινιγμάτων*: «Σεινάμενο, κουνάμενο, στων γυναικών την τρύπα» [= το σκουλαρίκι] και «Τεντωμένη τήνε βάζω, ζαρωμένη τήνε βγάζω» [= η κάλτσα].⁴

Οι σωζόμενες σήμερα παραλλαγές αυτού του αινίγματος μας δίνουν τη λύση, τονίζει ο Γιώργος Δανέζης. Πρόκειται για την κλειδαριά ή τον σύρτη της θύρας του σπιτιού. Πλούσιοι και φτωχοί αν δεν κλείσουν την πόρτα του σπιτιού, αν δεν βάλουν τον σύρτη, δεν κοιμούνται. Το σεσουρμένο και/ή κλειδωμένο σπίτι είναι η τελευταία ενέργεια απομόνωσης από τον περιβάλλοντα κόσμο αλλά και ενέργεια ασφάλειας και προστασίας, για να αφηθούν ήσυχοι στον ύπνο. Πάντως ο σύρτης και το κλειδί αποτελούν συνηθισμένη μετωνυμία του ανδρικού μορίου και η κλειδωνιά/κλειδαριά του γυναικείου αιδoίου, έτσι αυτός που έλεγε το αίνιγμα (ή το μάντεμα, όπως ονομάζεται κάποτε) εύκολα μπορούσε να στρέψει το μυαλό των ακροατών του στο πονηρό.⁵

Η ερμηνεία που έδωσε ο Γιώργος Δανέζης φαίνεται εντελώς πειστική και αίρει τις «πονηρές» κατευθύνσεις και ερμηνείες στις οποίες πορεύτηκε και το δικό μου μυαλό γράφοντας το σημείωμα για το περιοδικό *Χάρτης*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, *Nullus somnus sine coetu*, περ. *Χάρτης*, Αθήνα, 1986, αρ. 20, σ. 239 [=Μ. Ζ. Κοπιδάκης, *Μελετήματα*, επιμέλεια Εβίνα Σιστάκου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 258-259].

2. Σάββας Παύλου, *Ουδέν κοιμάται*, περ. *Ακτή*, Λευκωσία, φθινόπωρο 1995, αρ. 24, σ. 402.

3. Γιώργος Δανέζης, *Μια «άσεμνη» ελληνική «παροιμία»*, περ. *Νέα Εστία*, Αθήνα, Ιανουάριος 2007, αρ. 1796, σ. 162-163.

4. Χρυσούλα Χατζηδάκη – Καψωμένου, *Θησαυρός Νεοελληνικών Αινιγμάτων*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2001, σσ. 79 και 268.

5. Ενδεικτικά και στο βιβλίο του Παύλου Ξιούτα, *Παροιμίες του κυπριακού λαού (ευχές – κατάρες – μαντέματα)*, Έκδοση Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τόμος Γ', Λευκωσία 1985, στο οποίο παραπέμπει και ο Γιώργος Δανέζης, στη σ. 437 υπάρχει παρόμοιο ασεμνοφανές αίνιγμα/μάντεμα (το υπ' αρ. 159) που αναφέρεται στο κλειδί και την κλειδαριά.

Σάββας Παύλου

«Μεσαιωνικό μοναστήρι» και «Γάτες τ' Άι Νικόλα»

Μήπως ο Γ. Σεφέρης, όταν ολοκλήρωνε τις «Γάτες τ' Άι Νικόλα» (στα χρόνια 1968-1969), είχε υπόψη του το ομόθεμο ποίημα του Πάνου Ιωαννίδη «Μεσαιωνικό μοναστήρι»; Αντιγράφω το τελευταίο από το περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* (τχ. 55, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966, σ. 203):

Σαν τα γατιά
Την εποχή της ανομβρίας
Την εποχή που στήσαν την αμάχη με τα φίδια.

Μόλις χτυπήσει η καμπάνα...

Γύρω στο ραχισμένο μοναστήρι
Στις ακατοίκητες καμάρες που προι χρόνια
Τις καμπυλώναν γέλια μελανών εφήβων
Τις προσανάβανε ουρές της χελιδόνας.

Μας ακρωτηριάσανε οι μνήμες:

Δίψα κι αντικατοπτρισμοί και μάταιη
Βουλμία να ξεχάσουμε.
Κροτούμε τις παλάμες να τρομάξουμε
Τα σμάρια τους. Εκεί.
Συνειρμικές γραμμές, πενθοφορούσες. Φτάνουν
Μια μια, με αργές φωνές που τρόχισαν
Τα ίδια τους τα νύχια και τα κόκκαλά τους,
Ίδιες πολεμιστές άλλων καιρών που έχουν στοιχειώσει.

Μόλις χτυπήσει η καμπάνα...

Γριά με φαγωμένο το μουσούδι αυτή.
Δίχως αυτί η άλλη. Αυτηνής το δέρμα σκάει σαν πηλός.
Αυτής εδώ της λείπει το ποδάρι και το κρύβει
Με μian ισχνή ουρά. Μονόφθαλμη εκείνη.
Πάντφυλη αυτή και βλέπει με τα βήματα των άλλων.
Φαλακρές σαν τις ελπίδες, σαν τους στρατιώτες
Που ακούσανε το κάλεσμα και σκόρπισαν
Και τώρα τους μαζεύουν πίσω να ραντίσουν
Τη μνήμη χλωροφόρμιο, να θερίσουν
Τ' αγκάθια στον αγρό του ιδανικού τους.

Σαν ξαποστάσουν, πάλι, πάντα,
Κινάνε με τον ήχο της καμπάνας, πάντα,
Μια μια, απ' τη γωνιά, προεχτάσεις
Της αιχμηρής γωνιάς, μονάχες
Σαν και μας, ακρωτηριασμένες όπως
Τις αισθήσεις μας όταν απλώνονται
Τα σχήματα που δε θα κατακτήσουμε, μπροστά μας
Θεόρατα,
Κι οι ακμές είναι κοπίδια κι οι καμπύλες
Βραχιόνες φωτιάς που ολολύζει

Σαν τα γατιά την εποχή της ανομβρίας

Μόλις χτυπήσει η καμπάνα...

Είναι γνωστό ότι ο Σεφέρης άρχισε να γράφει το ποίημά του από νωρίς, ήδη από τα Χριστούγεννα του 1952. Το ίδιο θέμα το επαναφέρει φευγαλέα και στο ανολοκλήρωτο μυθιστόρημά του *Βαρνάβας Καλοστέφανος* («Τι έκανα; έκανα το γάτο τ' Άι-Νικόλα, η κουφή που μου 'λαχε ήταν αντρωμένο θεριό – γύρισα κουτσός κι αόμματος – ένα πράμα για το νοσοκομείο ανιάτων»). Αλλά θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά χρόνια, ίσως και η επικράτηση της επταετούς δικτατορίας, για να ολοκληρώσει τις «Γάτες τ' Άι Νικόλα» και να τις δημοσιεύσει το 1969. Από την άλλη, είναι δυνατόν ο Σεφέρης να γνώριζε το δημοσιευμένο ποίημα του Π. Ιωαννίδη και να παρακινήθηκε και από αυτό για να ολοκληρώσει το δικό του; Προφανώς οι δυο συγγραφείς αντλούν από κοινή γραμματειακή πηγή.¹ Γνωρίζουμε ότι η συνεργασία του Σεφέρη με τα *Κυπριακά Χρονικά* ξεκινά το 1970. Από την αλληλογραφία της Ήβης Μελεάγρου με τον Σεφέρη τεκμηριώνεται ότι η πρώτη στέλνει στον ποιητή τεύχη του περιοδικού από το 1970. Στη βιβλιοθήκη του, όμως, διέθετε και παλιότερα τεύχη των *Κυπριακών Χρονικών*, αλλά δεν είναι σίγουρο ότι είδε το τεύχος 55.¹ Μήπως ο Ευάγγελος Λουίζος, ο οποίος προμήθευε τον Σεφέρη με υλικό που είχε σχέση με τις γάτες του Αγίου Νικόλα, έθεσε υπόψη του και το «Μεσαιωνικό Μοναστήρι» – ένα ποίημα που σίγουρα θα τον ενδιέφερε; Δεν αποκλείεται στην αδημοσίευτη αλληλογραφία Λουίζου και Σεφέρη να κρύβεται μια τέτοια πληροφορία.

Ό,τι και να συμβαίνει, ο Π. Ιωαννίδης δημοσιεύει πριν από τον Σεφέρη το δικό του ποίημα, στο οποίο επίσης αξιοποιεί το γνωστό χωρίο με τις γάτες του μοναστηριού του Αγίου Νικόλα, και μάλιστα με σαφή προσαρμογή του ιστορικού παρελθόντος στα κυπριακά πολιτικά πράγματα των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1960 (όπως το συνηθίζει, άλλωστε, ο κύριος συγγραφέας και σε πεζά και σε θεατρικά κείμενά του). Το κλίμα της πολιτικής αβεβαιότητας και ασφυξίας αντανακλάται στο βασικό θέμα του ποιήματος: Οι γάτες που παλεύουν με τα φίδια συνδέονται με τα κυπριακά πολιτικά πράγματα του ιστορικού παρόντος: αποδίδουν μεταφορικά τις τραυματικές μνήμες και τα στοιχειωμένα οράματα του ομιλητή, τη πτώση του ιδανικού, την πολιτική διάφευση που ακολούθησε τον απελευθερωτικό - ενωτικό αγώνα και τις προβληματικές συνθήκες εγκαθίδρυσης της Κυπριακής Δημοκρατίας. Περισσότερο ευδιάκριτα στο ποίημα του Π. Ιωαννίδη και στο πεζό του Σεφέρη και λιγότερο στις «Γάτες τ' Άι Νικόλα», οι ομιλητές των κειμένων συνδέουν την ιστορική τους μοίρα (και κατ' επέκταση τη μοίρα της Κύπρου) με τον αδυσώπητο αγώνα των γάτων να εξοντώσουν τα δηλητηριώδη φίδια (ή τους ξένους κατακτητές) που κατέκλυσαν το νησί. Το «Μεσαιωνικό μοναστήρι», με αρκετές αλλαγές (με τις οποίες επιδιώκεται να ενισχυθούν οι ιστορικοί «δείκτες» του κειμένου και να βελτιωθεί ο ιστορισμός του) περιλήφθηκε στη συλλογή του Π. Ιωαννίδη *Εν παρενθέσει* (1997, σσ. 39-40) αλλά και στο πιο πρόσφατο αφήγημά του *Ντέβα* (2006, σσ. 234-235). Ανάμεσα στις πολλές αλλαγές που γίνονται, προσδιορίζεται ακριβέστερα το χωρικό πλαίσιο του ποιήματος με τον πρόσθετο στίχο: «Εδώ σιμά στον Κάβο Γάτα ζούμε». Το περίεργο είναι ότι ο Π. Ιωαννίδης τιτλοφορεί την επεξεργα-

σμένη μορφή του ποιήματός του «Διάλογος με τον Λεόντιο Μαχαιρά», αφήνοντας να νοηθεί ότι αντλεί το θέμα του από το Χρονικό του Λ. Μαχαιρά. Όμως, όσο έχω ελέγξει και σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας για τις γραμματειακές πηγές του σφαιρικού ποιήματος, ο Μαχαιράς δεν αναφέρεται στις γάτες του μοναστηριού του Αγίου Νικόλα που εξολόθρευαν φίδια.³ Ενδεχομένως ο Π. Ιωαννίδης διάβασε τη σχετική αναφορά στην Ιστορία του αρχιμανδρίτη Κυπριανού ή αλλού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τις γραμματειακές πηγές του σφαιρικού ποιήματος και για άλλες πληροφορίες βλ. Μ. Πιερής, *Από το μερτικόν της Κύπρου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σσ. 184-199. Φ. Δημητράκοπουλος, «Ο Σεφέρης, ο Λουίζος και οι 'Γάτες τ' Άη Νικόλα'», *Ακτή* 20 (Φθινόπωρο 1994) 449-462. Σ. Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος*, Λευκωσία 2000, σσ. 336-354. Ευχαριστώ τον Σ. Παύλου για τις πληροφορίες του.
2. Αν καταλαβαίνω σωστά την εργασία των Ειρήνης Χαριτάκη και Βενετίας Τουβλελιού «Κατάλογος περιοδικών Γιώργου και Μαρώς Σεφέρη, Παλίμψηστον 9-10 (1989-1990) 277, ο Σεφέρης είχε στη βιβλιοθήκη του και παλιότερα τεύχη των *Κυπριακών Χρονικών*, αρχίζοντας από το τχ. 35-36 (Σεπτ.-Οκτ. 1963), όπου περιλαμβάνεται και το κριτικό σημείωμα της Ήβης Μελεάγρου «Σεφέρης και Ρ.Ι.Κ.» (σ. 407). Όμως δεν μπορεί να είχε τεύχη του 1968, αφού το περιοδικό διέκοψε την έκδοσή του μετά την επικράτηση της δικτατορίας (1967) και επανεκδόθηκε το καλοκαίρι του 1969.
3. Ας σημειωθεί ότι ποίημα με τίτλο «Ο Κάβο Γάτας» του Κώστα Χατζητσαγκάρη (1906-1957) δημοσιεύτηκε στα *Κυπριακά Γράμματα* (Β', τχ. 6, 1 Μαρτ. 1936, σ. 295) και αναφέρεται νοσταλγικά στο ομώνυμο ακρωτήρι, αλλά δεν περιέχει οποιαδήποτε ιστορική μνεία για το μοναστήρι ή για τις γάτες και τα φίδια. Πιο πρόσφατα δημοσιεύτηκε το ποίημα «Κάβο Γάτα, Κύπρος 1981» του Νίκου Ορφανίδη (*Εντός των τειχών*, 1983), που παραπέμπει εμφανώς στο ομόθεμο ποίημα του Σεφέρη. Βλ. ανάλογη αναφορά και σε ποίημα της Πίτσας Γαλάζη, *Σηματαωροί*, 1983, σ. 47.

Ηλίας Πετρίδης

Ένα δίλημμα

Ο Γ. Σεφέρης, ο εισαγωγέας της μοντέρνας ποίησης στην Ελλάδα, προέβη το 1936 σε μια πρωτάκουστη δήλωση: ...ο Σολωμός, ο Κάλβος και ο Καβάφης, «οι τρεις μεγάλοι πεθαμένοι ποιητές μας που δεν ήξεραν ελληνικά. Σε καμιά λογοτεχνία δε βρίσκω ανάλογα παραδείγματα» («Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο», *Δοκιμές*).

Πράγματι, οι δύο πρώτοι, μη βρίσκοντας ετοιμοπαράδοτη, ενορχηστρωμένη γλώσσα, άρπαζαν ό,τι χτύπαγε το μάτι τους από την ακατάστατη συγκομιδή 3000 χρόνων. Ο Σολωμός τσαλαβούταγε στη Δημοτική ποίηση και μελισσολογούσε τον *Ερωτόκριτο*. Ο Κάλβος επλιατσικολόγα την κλασική και τη λόγια παράδοση, ίσως και ολίγον Κοραή. Ο Καβάφης, μη ζώντας στην Ελλάδα, εκεί γύρω στο 1900 φαίνεται βαριεστημένος με την αναμαλλιασμένη γλώσσα του Ψυχάρη και με τα σιρόπια των Ελλήνων ρομαντικών. Ψάρεψε μπαρμπούνια από τα ελληνικά των παροικιών και λιθρίνια από την Αθηναϊκή Σχολή. Υπό τις περιστάσεις των, οι τρεις ποιητάι υπήρξαν ολιγογράφοι και κάπως σπασμωδικοί. Παρά τις δυσκολίες, παρήγαγαν αξιόλογο, εν πολλοίς, έργο.

Από καιρό με δέρνει ένα δίλημμα, το οποίο προέκυψε από μια στροφή του Κάλβου:

Τα μυρισμένα χεῖλη
της ημέρας φιλούσι
το αναπαυμένον μέτωπον

της οικουμένης· φεύγουσιν
όνειρα, σκότος.
(«Ο ωκεανός», *Η λύρα*, 1824)

Αν υποθέταμε ότι ο Κάλβος ἔξερε «μεταψυχαρικά» ἢ και σύγχρονα ελληνικά, ἀν διατύπωνε τους πέντε στίχους σε «οικειότερη» γλώσσα, π.χ.:

Τα μυρωμένα χεῖλια
της μέρας φιλάνε (ἢ φιλοῦν)
τ' ἀναπαμένο μέτωπο

της οικουμένης· φεύγουν
ονείρατα (ἢ όνειρα), σκοτάδι.

Ἡ γλωσσική ποιότητα της εκδοχῆς μου δεν εἶναι όντως παρακατιανή, παρόλη την «πολιτική» της ορθότητα (political correctness);

Αντώνης Κωνστ. Ἡλιάκης

ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΚΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ

Ἐσπερινός (Angelus)¹

Μπαγλαβαδάκια, γαλακτομπούρεκα, κανταΐφια,
κοπεγχάγες, ἐργολάβους,² ἀρνία κι ἐρίφια
ἀναλώνουν ὁ Μιχαήλ, ὁ Ραφαήλ, ἡ Ὠρόρα²
ἀπό τό χάραμα ὡς τοῦ σπερνοῦ τήν ὥρα.

Χάφτουν οἱ τρεῖς ἐδώδιμα τ'ς Ἀγαθονίχης,
ὠραίας κόρης (μέ συνεργεῖα τρόμου καί φρίκης)
– τρία κορμιά χορεῦοντας στό ντέφι τῆς Εἰμαρμένης:
σαφῶς μᾶς λείπει ἕνας κ. Πέτρος Βράιλας-Ἀρμένης.³

Σπᾶνε φλιτζάνια πάνω στήν κάσα τ'ς Ἀνδρονίχης,
μιᾶς καλόψυχης, μᾶλλον σεμνῆς, νεαζούσης Ἀμαζόνας,
τῆς ὁποίας ὁ φόνος ἦτο λάθος· γκάφα Θείας Δίκης·
ὅμως τό κάλλος ἄδει· ὡς ἄδει ὁ Κώστας Μακεδόνας.

Ἀντώνης Κ. Ἡλιάκης

1. Angelus: κωδωνοκρουσία τοῦ Ἀγγέλου.

2. Μπαγλαβαδάκια, γαλακτομπούρεκα, κανταΐφια, κοπεγχάγες, ἐργολάβοι: γλυκά παλαιότερων ζαχαροπλαστείων.

3. Μιχαήλ, Ραφαήλ: Ἀρχάγγελοι.

4. Ὠρόρα: Γαλλικό κύριο ὄνομα Aurore (Αὐγή). Aurora Borealis (Βόρειον Σέλας).

5. ἐδώδιμα τ'ς Ἀγαθονίχης: ἀγαθά τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας.

6. Πέτρος Βράιλας-Ἀρμένης (1812-1884): Ἐπτανήσιος λόγιος καί διπλωμάτης. Ὡς πρέσβης τῆς Ἑλλάδος στήν Αὐλή τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, παρέστη στήν κηδεῖα τοῦ Ἄνδρέα Κάλβου στό Λάουθ, τήν 8^η Νοεμβρίου 1869.

7. Ἀνδρονίκη: δημοφιλῆς τραγούδι πρό ἑκατονταετίας σχεδόν. Ἡ Ἀνδρονίκη ἐσφάγη ὑπό τοῦ ἀδελφοῦ της Εὐαγγέλη, διότι φόρεσε ἀνδρικό κοστούμι, κάπνισε δημοσία ναργιλέ καί χαρτόπαιζε σέ καφενέ «μ' ἕναν παλικαρά».

8. Κώστας Μακεδόνας: δημοφιλῆς σύγχρονος Ἑλληνας τραγουδιστής.